

Avrupa'da Dinsel Göçler ve Kapitalizmin Yükselişi

The Religious Migrants of Europe and The Rise of Capitalism

Kürşat Haldun AKALIN*

ÖZ

İngiltere'de ortaya çıkan ve Yeni Dünya'ya göç ederek tüm ekonomik merkezlerine yerleşen sofu Kalvinistler, servet biriktirmeye eğilimli olmuşlardır. İngiltere'de Baptistler, Quakerler ve hatta Anglikanlar bile Kalvinist öğretilerden yoğun bir şekilde etkilenmiş, seçilmişlik güdüsüyle ekonomik başarılarla meyletmış, Ortaçağın manastır münzevi hayatını terk etmiştir. Kalvinist inançtan etkilenen ve dünyevi serveti ele geçirmek için meyleden Protestanlığın bir diğer kolu, İskoç ve İrlandalı Presbiteryanizmdir. Ancak on altıncı yüzyıldan itibaren Batının tüm ekonomik faaliyetlerinin Atlantik sahillerine yönelmesi nedeniyle, ekonomik önem içeren merkezlerin Katolik ülkelerden (Akdeniz sahil şehirleriyle birlikte Liege ve Cologne gibi Katolik ova kentleri); Hollanda, İsviçre, Baltık kentleri ve Protestan İngiltere'ye geçmiş olmasının kesin önemi vardır.

ANAHTAR KELİMELELER

Kilise karşıtları, Kapitalizm, Mezhepsel göçler

Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi Yıl:2016 Cilt:19 Sayı:1 ss.31-67 **Makale Gönderim Tarihi:** 07/09/2015 - **Kabul Tarihi:** 19/01/2016

* Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat bölümü, haldunakalin@osmaniye.edu.tr

ABSTRACT

The strict Calvinists were inclined to accumulate wealth. They emerged from England and migrated to the New World where they settled every economic center. In England, the Baptists, Quakers, and even Anglicans, were intensely influenced by Calvinist doctrines and tended toward economic success through election motive, abandoning the medieval life of the monastical secluded. Another branch of Protestantism affected by Calvin's creed and lean to diligence in the gathering of worldly goods was the Scotch and Irish Presbyterianism. But from the sixteenth century onward the economic centers of gravity shifted from the Catholic countries (the Mediterranean shore cities, but also the Catholic lowland towns as Liege and Cologne) to Holland, Switzerland, the Baltic cities, and Protestant England in consequence of all western economic activities tend to the Atlantic coasts.

KEYWORDS

Nonconformists, Capitalism, Denominational migrations

GİRİŞ

Bilimsel yenilikler, teknolojik ilerlemeler, coğrafik koşullar, düşünce özgürlüğüne dayanan kültürel yapı ve daha pek çok etmen¹ ekonomik ilerlemeye veya bireysel ekonomik faaliyetlere doğrudan veya dolaylı olarak etki etmektedir. Bu etmenlere ilaveten, Max Weber'in Avrupa'da rasyonelleşme sürecini başlatan faktör olarak öne sürdüğü dinsel güdüleme de dikkate alınabilir. Para kazanma tutkusu veya mesleki başarı arzusu olarak ekonomik faaliyet tarzına yansıyan bu dinsel coşkunun, kapitalist gelişme veya ekonomik ilerleme arasında doğrudan bir nedensellik bağının veya en azından karşılıklı etkileşim ilişkisinin kurulabilmesi için, sadece soyut yani kuramsal açıklamanın yapılması yeterli değildir. Bu ekonomik ilerlemenin failleri olarak girişimci ve yöneticilerde, hatta bilimadamları ve tasarımcılarda, Lutherizmden çok farklı olan Kalvinist ahlak ile kapitalizmin ruhunu ayrıntısıyla kıyasladığı içerikteki bir güdülemenin olduğunun, yani parasal kazancı veya mesleki başarıyı tanrısal seçilmişliğin yegâne işareti sayan duygusal bir nedenselliğin hissedilmekte olduğunun, anket araştırmalarıyla kanıtlanması gerekir. Aksi takdirde, Avrupa reformuyla Ortaçağın münzevi manastır asketikizminden dünyevi çilekeşliğe geçildiği açıklamasıyla dikkatleri üzerine çeken Weber'in tezi, kurtuluşun kilise dışına çıkartılarak rasyonel ekonomik etkinliğin dinsel bir içerik kazandığı açıklamasıyla ne kadar ikna edici gözükse de, gerçeklerle bağlantısı olmayan soyut veya kuramsal bir önerme olmaktan öteye gitmeyecektir. Ne yazık ki böyle bir çalışma yapılabilmemiş değildir. Avrupa'da mezhep savaşları nedeniyle yaklaşık bir asır süren göç dalgaları ve bunun sonrasında gerçekleşen ekonomik ilerlemeler kıyaslamalı etkileri açısından araştırılmıştır. Fransa'dan İngiltere'ye giden Huguenot göçü araştırmacıların ilgisini çekmişse de, Protestan göçmenlerin ekonomik hayat üzerindeki etkilerini konu edinmiş araştırmaların çoğu İngiltere'de Amerika'ya gidenlerle ilgilidir.

---

¹ “Kapitalizmi ortaya çıkaran son merci faktörü, sürekli rasyonel nitelikteki teşebbüs, rasyonel muhasebe, rasyonel teknoloji ve rasyonel hukukun olmasına rağmen; sadece bunlarla da kalınmamakta, rasyonel ruh, genel olarak hayat üslûbunun rasyonelleşmesi ve rasyonel iktisat anlayışı da bunları tamamlayan zaruri faktörler olmaktadır. Rasyonel bütün ahlâk ve ekonomik ilişkilerin başlangıcı; ananeciliği, mukaddes kılınan gelenekselliği sona erdirerek ortaya çıkmıştır. Bu çağda keşiş, rasyonel yaşayan, metodik olarak çalışan ve rasyonel anlamdaki bir hedefe, yani gelecekteki hayatına yönelen bir insandı. Dua etmek uğruna sadece keşiş için saatin gongu çalar ve gün saatlere taksim edilirdi. Manastır cemaatinin ekonomik hayatı, daima rasyoneldi. Reform bu sisteme kati bir şekilde nüfuz etmiştir. Uhrevi asketikizm sona ermiştir. Protestanlığın asketik öğretisi dünyevi asketikizmine uygun gelen bir ahlak meydana getirmiştir. Modern muhasebecilik metodları ve bilanço hesabına göre yapılan hesaplama yoluyla gelir yaratıcı gücüne karar verilen bir teşebbüs olarak rasyonel kapitalist kurum, her şeyden önce sermaye muhasebesi demektir. Günümüz kapitalizminin var oluşu için gerekli olan çok daha genel önkoşul; her günkü istekleri tedarik etmekle iştigal eden bütün büyük sanayi teşebbüslerine göre norm haline gelen rasyonel sermaye muhasebesinin varlığıdır.” (Weber, 1950; 354, 365).

I. Charles'in kraliyeti sırasında İngiltere'den özellikle Amerika'ya yönelen büyük göç dalgasının en önemli nedeni, Katolik baskı ve endişe ortamıdır. İngiltere'den Amerika'ya kaçan göçmenlerin² tamamı Protestan, büyük bir kısmı da Puritanlardan oluşmaktadır. Sonradan kilise karşıtları (nonconformist) olarak da anılacak olan Puritanlar, İngiltere'de inançları yüzünden eziyet çektikleri için Amerika'ya göç etmek zorunda kalmışlardır. Amerika'da serbestçe inandıkları gibi yaşayan Puritanlar; Weber'e göre, mesleki faaliyeti yegâne takva yolu haline getirmişler, işyerini her an tanrının sevgi ve dürüstlük yasasının uygulandığı bir tapınağa çevirmişlerdir. Kısıtlı şahsi-ailevi harcamaları çıktıktan sonra kazançlarının önemli bir kısmını tekrar iş etkinliğine aktardıkları için Puritanlar, Atlantik'i geçip Yeni Dünya'ya vardıkları andan itibaren hızlı ekonomik gelişmenin failleri olmuşlardır. İngiltere'de kalmaları durumunda, zulme uğrayıp zindanlarda çürümekten başkaca bir seçenekleri kalmayan Puritanlar, işi ibadet haline dönüştürerek ekonomik uğraşısı içinde çile çekmeye azmetmişler, mesleki başarılarıyla ve ekonomik ilerlemeleriyle bu dünyada tanrının şanını yaydığı duygusuna kapılmışlardır. Mülkü ve serveti tanrıya ait kılarak ve kendisini de güvenilir bir tanrı mutemedi olarak ilan eden Puritanların, gittikleri Amerika'da kapitalizmin oluşmasına ve yükselmesine önemli katkıları olmuştur. Tanrı mutemetliği coşkusuyla işinde tanrıya yönelen ve dürüstlükleriyle de işyerini tapınağa çeviren Puritanlar; kişiyi verimli olmaktan alıkoyan içkiye karşı çıkmış, sadece kapitalist girişimci olarak değil endüstri işçisi ve hatta esnaf olarak çalışma hayatının örnek aktörleri olarak tanınmışlardır. Amerika'da kurdukları New England, Puritan göçmen dalgalarıyla nüfusu yoğunlaşmış, ticaret ve imalat sahalarında son derece ileri nitelikli bir işgücü yapısını oluşturmuştur. İşadamları kesiminin diğer yörelere kıyasla hızla genişlemesinin bir sonucu olarak, New

² “Garpta 16 ve 17nci asırlar haklı olarak mezhep çağı adıyla anılmış yahut dinî itikatların birbirinden ayrılıp aralarında derin tezatlar husule getirdikleri bir devir olarak vasıflandırılmıştır. Gerçekten, bu zamanlardaki büyük harplerin ekserisi hakikî manada din savaşlarıydı yahut böyle olmasa bile onlara dinî bir mahiyet verilmek isteniyordu. Devletlerin dostluk, düşmanlık münasebetlerini tayin eden amillerin başında mezhepler geliyordu. Ferdî ve sosyal hayatın hususî sahalarında ise dinî mezheplerin rolü daha barizdi. O vakitler aynı mezhebe veya başka mezheplere mensup bulunmak, sosyal hayatta aynı milliyete veya başka milliyetlere mensup olmaktan daha ehemmiyetli bir hâdise idi. Milyonlarca insanın, yüz binlerce ailenin mukadderatını dinî mezhepler tayin ediyordu. Mezhep meseleleri yüzünden yurtlarını terk ederek başka memleketlere göç etmek zorunda kalan kimseler geniş bir sel halinde bütün Avrupa memleketlerini dolaşıyorlar, Büyük Okyanusu bir baştan bir başa kat ediyorlardı. Hiçbir saha kendisini bu savaşların tesirinden kurtaramamıştı. Din mücadeleleri her yerde giyim ve ikamet şekillerine varmaya kadar derinleşen birçok farkların mevcudiyetini gözönüne koyuyorlar ve bazı hallerde o farkların ortaya çıkmasına bizzat sebebiyet veriyorlardı. Bütün kültür sahalarında vaziyet bu şekilde iken, iktisadî hayatın mezhep mücadelelerinden tamamıyla masun kaldığı zannetmek, akıl ve mantığa sığmayacak yanlış bir iddiadan başka bir şey olamazdı.” (Rüstow, 1945; 403)

England’da kapitalist yükseliş ve ekonomik refah, fark edilir şekilde artış göstermiştir.

1. GÖÇMEN PURİTANLAR VE YÜKSELEN KAPİTALİZMİN TEMEL UNSURLARI

Gerçekten de sadece New England örneğinde değil fakat bütün olarak Amerika’da kapitalist yükselişe yol açan, İngiltere’de Amerika’ya imanlarını ve ümitlerine de götüren bu göçmen Puritanlar, gittikleri her yerdeki iş hayatını karakterleriyle biçim vermişlerdir. Bütün bunlara rağmen, Weber’in önerdiği şekilde hızlı ekonomik gelişmeyi doğrudan ve sadece bireyin dinsel inançlarıyla tanımlanmış psikolojisiyle açıklamak³ veya göçleri bile dünyevi asketikizmin kuramsal uygunluğuyla yorumlamak, Protestan meslek ahlakının yanında gerçekten önemli bir işlev görmüş daha pek çok faktörü gözardı etmek demektir. Puritanlığın meslek anlayışı ile ekonomik ilerleme arasında bir uyumun bulunduğu, parasal kazanca veya mesleki başarıya ulaşmayı engelleyen zihniyet öğelerini asla içermediği, bu konuya ilgi duyan araştırmacıların ortak düşüncesidir. Belki de diğer örnekleri aynı kıstaslarla irdeleyerek, New England’ın ekonomik canlılığını ve yükselme eğilimini, dinsel öğretileri veya soyut kuramları kıyaslama faktörü olarak kullanmaksızın da açıklamak mümkündür. Her şeye rağmen, Weber, ekonomik ilerlemeye tesir eden diğer faktörlerin önemini asla inkâr etmeksizin, Protestanlığın ve reform görmüş kilisenin neden olduğu dinsel etkilerin; sanayi ve ticaretin gelişmesini, sermaye birikimi ve ekonomik gelişmenin gerçekleşmesini kapsadığını açıklık tahmin edebilmiştir. İngiltere, İskoçya, Hollanda, Almanya’nın Kuzey denizi ve Baltık bölgeleri, İsviçre gibi ülkeler; Avrupa reformundan yüzlerce yıl öncesinde

³ “Rasyonellik, modern hayatımızda en fazla tarihsel bir önem taşıyan güç olarak, kapitalizm için de geçerlidir. Elde etme gailisinin, para ve kazanç peşinde koşma uğraşısının, mümkün olduğu kadar en fazla miktardaki parayı ele geçirme dürtüsünün, kendi bünyesinde kapitalizmle hiç bir ilgisi yoktur. Bu dürtü, garsonlar, doktorlar, arabacılar, rüşvet alan memurlar, askerler, asiller, denizciler, kumarbazlar ve dilenciler arasında da vardı. Denilebilir ki, nesnel olarak imkân tanındığı müddetçe, dünyanın tüm ülkelerinde ve her zaman yaygın olarak kazanç tamahkârlığına sahip olan kişiler, tüm çeşit ve şartlarıyla var olacaklardır. İlk olarak, kültürel tarihimizin başlangıcına ait olan kapitalizmin bu acemi yorumundan tamamiyle vazgeçilmesi gerektiği anlaşılmalıdır. Sınırsız kazanç tamahkârlığı, kapitalizmle ve kapitalist ruhla en küçük bir özdeşlik taşımamaktadır. Kapitalizm, irrasyonel bir tahrik mahiyetindeki böyle bir elde etme tamahkârlığının men edilmesiyle veya en azından bu dürtünün rasyonel olarak düzenlenmesiyle özdeş olabilir. Kapitalizm, sürekli olduğu kadar rasyonel de olan kapitalist bir teşebbüs vasıtasıyla, kazanç peşinde koşmayla, hiç durmaksızın yenilenen kâr güdüsüyle özdeşdir. Zira bir bütün olarak kapitalist toplum düzenine bağlı olan bireysel bir kapitalist teşebbüs, kazanç maksadı için fırsatlardan yararlanmadığı takdirde, yok olmaya mahkûmdur. Kapitalist ekonomik faaliyeti, değişim maksadıyla fırsatların kullanılması sayesinde kazanç beklentisine dayalı olarak yapılan eylemin, biçimsel olarak, barışçıl şanslarla yaratılan kârın üzerine kurulması şeklinde tanımlayabiliriz. Rasyonel olarak kapitalist kazancın takip edilmesine uygun düşen faaliyet, sermaye hesaplarına dayanarak ayarlanmalıdır.” (Weber, 1921; 17-19)

bütün kıtayı kat eden deniz yolları bilgisine ve ulaşım deneyimine sahipti. Avrupa ticaretinin odağının ve kurumsal yapısıyla çekim merkezlerinin, Kuzey denizi ve Atlantik limanlarından oluşmasının en önemli nedeni; büyük keşiflerin yanısıra özellikle Arap ülkelerinin Akdeniz yolu üzerinde bunaltıcı baskıları kurmuş olmasıydı. Sürekli olarak gerçekleşen tarımsal yetersizlik kaygıları dolayısıyla stoklarda yapılan istifler bile, tek başına, uygun geçim koşullarını sağlamaktaydı.

Doğu ve orta Avrupa'nın ovalık bölgeleri arasında Lutherist, Zwingli ve Kalvinist mezheplerin yanısıra, Yunanlı Ortodokslar ve Roma'ya bağlı Katolikler dahi vardı. Protestan mezheplerinden birine katılmak için, sanayi ve ticaret etkinliğine yönelik bir ölçeğin aranması, yani Weber'in kapitalizm ile Kalvinizm⁴ arasında kurduğu kuramsal uyumun bir gereği olarak örneğin mesleki başarının veya parasal kazancın Kalvinist mezheplere girişte referans olması, kesinlikle söz konusu değildir. İtalya, 16. asırda Kalvinist imana dönüş yapmış olsaydı veya Puritan mezhebinin eğilimine girmiş olsaydı; deniz ticaret yollarının tamamıyla değişmiş olmasına rağmen, yine de, eskinin ticaret merkezlerini kendinde tutmaya devam edebilir miydi diye düşünmek gerekir. Ayrıca, şayet İspanya Puritan olsaydı, Hollanda ve İngiltere'nin ticaret ve finans merkezlerini engelleyecek derecede ekonomik üstünlüğe ulaşabilir miydi, diye düşünmek gerekir. Diğer taraftan, Portekiz'de 13. asrın sonlarına doğru madencilik ve şarap sektöründe ciddi bir hızla büyüme ortaya çıkmış, yoğunlaşan ticaret de giderek daha fazla üzüm tarımı üzerinde odaklaşmıştır. Portekiz'deki bu ekonomik gelişme eğilimi 14. ve 15.asırlar boyunca da kendisini göstermiştir. On altıncı asra gelinceye kadar Portekiz, ticarete ve denizcilikte olduğu kadar keşifçilikte de dünyada en önde giden bir ülke konumuna ulaşmıştır. Bir süre için dahi olsa Lizbon, dünya ticaretinin merkezi haline gelmiştir. Dünyanın en güçlü ticaret şirketlerinin iş yaptığı bir ülke olan Portekiz, uğradığı askeri yenilgiler nedeniyle elindeki kolonilerin hepsini kaybetmiştir. İspanyol istilasının bütün kolonileri olduğu kadar Portekiz'i de kuşatmasıyla, ekonomik hükümranlığı çöküş sürecine girmiştir (See, 2004; 74). Yine de, bu çöküş süreci içinde dahi Lizbon, Avrupa'daki koloni ticaretinin

⁴ “İnsanın, sadece Tanrının kendisine vermiş olduğu işin bir vekili saydığı inancı sayesinde, bu zorluktan kaçınmayı araştıran kalvinizm; zevk ile sefahat içine düşmeyi kınamış; dünyadan kopmaksızın, işi sahsın dinsel bir görevi ve ibadetiymişçesine yorumlayan rasyonel disipliniyle birlikte, çalışmayı bir kat daha kabul etmiştir. Bu sistemin dışında oluşan reformistlerin ‘meslek’ kavramı; İncil’in Protestan tercümesi sayesinde, sadece lisanın tesiriyle bilgi sahibi olunmuştur. Kalvinizm, Tanrının atadığı bir göreve nail olurmuşçasına muteber kılınan mesleğin ve sağladığı toplumsal konumunun; rasyonel kapitalist prensibe göre devam ettirilen ussal faaliyet üzerine kurulu olduğunu açıklamaktadır. Dinsel sorumluluk, mesleki başarı ve daha yüksek toplumsal konuma ulaşmayı zorunlu kıldığı ölçüde, servete yönelmiş; servetin ve iyi yaşamın ise, Tanrı lütfundan kaynaklanmış olduğu, sürekli vurgulanmıştır.” (Weber, 1950; 367)

antrepo limanı olma işlevini kesintisiz sürdürebilmiştir. Bir dönem için dünya ticaretinde kesinleşmiş bulunan Portekiz üstünlüğünün, İtalyan ticaret kentlerindeki gerileyişin nedenlerinden biri olarak çıkan boşluğu doldurma özelliğini taşıdığı iddia edilmiş olsa bile; bu geniş kapsamlı ekonomik yayılma hareketi, hiç bir şekilde, dinsel anlayışlarla bağlantılı olarak açıklanamaz.

Reform hareketi öncesinde⁵ ticaret yollarının yeniden düzenlendiği, yeni keşiflerin gerçekleşmesine olanak sağlayıcı başarılı yolculukların yapılabildiği, coğrafik keşiflere ve bilimsel buluşlara yakın ilgi duyan güçlü ve sağgörülü yöneticilerin idareyi ele aldığı, söylenebilir. On altıncı asırda bile etkili olan hoşgörü eğiliminin, özellikle tüccarları ve bankerleri kapsamış olmasıyla, geçimlerini büyük ölçüde ticaret ve finans işlerinden sağlayan bu kişiler kurdukları uluslar arası bağlantıları ekonomik ilerleme lehine kullanmış olmalarıyla, çok özel üstünlüklerin elde edilmesi sağlanmıştır. Bütün bunlara rağmen, yeni ekonomik merkezlerinin kurulmasından koloni ticaretine varıncaya kadar gerçekleşen tüm bu ekonomik dönüşümlerde veya kapitalist yükselişte, Weber'in ayrıntısıyla açıkladığı, dinsel inanç tarafından biçimlenmiş bir içerikte dünyevi asketikizmin dinsel güdülerine asla rastlanılmamıştır. İngiltere ve Belçika'nın sanayileşmesinde, Weber kuramını savunan araştırmacıların odaklandığı dinsel faktörün yanında, bu ülkelere özgü daha pek çok faktör rol oynamıştır. İngiltere ve Belçika'nın sanayileşmesi, kapitalist gelişmenin koşullarının açıklanması bakımından çok ilginçtir. Sanayileşme hareketinde İngiltere ve Belçika'nın neden öne çıktığını⁶ açıklayabilmek için,

⁵ “Kapitalizm ve hususiyile kapitalist zihniyet puritanizmden daha eskidir ve diğer katolik, protestan memleketlerde de ufak tefek farklarla beraber inkişaf etmiştir. Şu kadar ki kapitalist inkişafı hususile teşvik eden ve hattâ ifrata kadar götürmüş olan mezhep ancak puritanizm idi. Puriten memleketler zaman itibarıyla kapitalizmin tekâmül tarihine daha geç dahil olmakla beraber, diğer mezheplere mensup memleketleri geride bırakmışlardır. Katolik ve Luther mezhepleri ise bazı bakımlardan kapitalist inkişafa daha ziyade mani olmak istidadını göstermişlerdir, fakat bu inkişaf nihayet ufak tefek değişikliklerle beraber her yerde tutunmaya ve yerleşmeye muvaffak olmuştur. Diğer taraftan kapitalizmin inkişafı katolik ve Lutherci memleketlerde puriten ülkelere nazaran bütünü farklı denebilecek bir insan tipini ve zihniyet tarzını ortaya çıkarmıştır.” (Rüstow, 1945; 406)

⁶ “Kapitalizmin gelişmesinin anlamlı bir görüntüsü de, Belçika'nın ekonomik ilerlemesiyle açığa çıkmıştır. On altıncı yüzyıldan itibaren girdiği İspanya'nın egemenliği altında çok sıkıntılı günleri yaşamış olan Belçika, on sekizinci asra gelinceye kadar bu bunalımın etkilerinden tarımını bile kurtarıp yeniden oluşturmanın zorunluluklarıyla karşılaşmıştı. Belçika'nın birinci imparatorluk hükümrânlığı altında oluşmaya başlayan sanayi rönesansı, zengin demir kaynaklarının ve özellikle de elverişli coğrafi konumunun etkisiyle, belki hepsinden önemlisi çalışkan ve dürüst olduğu kadar sade yaşamı içinde tutumlu ve ekonomik de davranan sakinleri sayesinde, Fransa'yı bile geride bırakmıştı. Belçika'nın bu hızlı endüstrileşmesinde, maden sanayileri ve pamuklu dokuma işletmeleri öncelikle faal bir durumdaydı. Netherlands (Belçika, Hollanda ve Luksemburg) diyarının kralı 1822 yılında sanayi ve ticarete kredi sağlayan bir kurum (the Societe générale pour favoriser le commerce et l'industrie) oluşturarak, ekonomik hayatın dışında tutulan parasal birikimlerin kazançlı iş fırsatlarını yaratmasına olanak tanımıştır. Gerçekten de bu Belçika kurumu, Fransız kredi mekanizmasının sağladığı fonlardan çok daha fazlasını sunduğu gibi; Chlepnier'in belirttiği gibi, sanayi kredilerinin genişletilmesini ve ortaklıklar

sadece tek faktörün nedensellik etkisine yani dinsel ahlakın tutumluluğa ve çalışkanlığa yönelten özelliklerine dikkatleri çekmek, asla yeterli değildir.

Sanayileşmede güçlü bir hale gelmesi bakımından bir kıyaslama yapılacak olunursa, 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında İngiltere, siyasal birliğini sağlaması nedeniyle, Almanya'ya kıyasla büyük farklılıklar göstermekteydi. Gelecek asırlarda da bu ulusal bütünlüğünü koruyan İngiltere'de, birbirleriyle çok iyi iletişim kurabilen ve ürünleri kolaylıkla tüketicisine ulaştırabilen etkili bir pazar ağı kurulmuştu. Bu gibi ekonomik ve sosyal uygunluğuna ilaveten İngiltere, hammadde kaynakları ile mamul ürünün tüketicilerine ulaştırmak için gerekli olan satış merkezlerine de sahipti. Oysa İngiltere'nin aksine Almanya'da, ülkenin prensliklere bölünmüş olması nedeniyle, pazarlar birbirinden ayrılmış ve biri diğeriyle bağlantısız bir hale gelmiştir. Ayrıca, satın alma gücüne sahip bulunan ve yeterli büyüklükte olan bir orta sınıfa sahip olmasıyla İngiltere, nispeten çok önce büyük bir ekonomik deneyimden geçmiş, bu yükselen talebi karşılayabilecek kitlesel sanayi üretiminin yapılmasının zorunlu olduğunu çok önceden fark etmiştir. Zira İngiltere, 17. ve 18. asırlar boyunca etkisine uğradığı içsel çekişmeler içinde bocalayan Fransa ve diğer merkantilist ülkelerin ekonomik sistemlerinde hatta şirket yapılarında görülen kopuklukları yaşamış değildi. Kurulan ulusal birlik ve barış ortamı sayesinde İngiltere, merkezi otoritesinin tam bir düzen altına almış, pazar birliğini parçalanmaktan korumuş, ulusal servetin arttırılması hedefinde dış ticaret uygunluğu kadar iç üretim yeterliliğinin önemini kavramış, yeni fabrika üretim sisteminin geleneksel yapılanmalara ve özellikle de tekelci ayrıcalıklara karşı korunması gerektiğini kabul etmişti. İngiltere ekonomik, sosyal, siyasal ve demografik bakımdan diğer ülkelere kıyasla çok daha elverişli bir durumda bulunduğu için, sanayi devriminde öncü işlevini üstlenmiştir. İngiliz topluluğu içinde Puritan dönemin bu denli rağbet bulmasının bir diğer nedeni, kültürel bakımdan oldukça uygun olmasıdır. Pazar birliği sayesinde hür teşebbüs için zorunlu bir hale gelen özgürlük hareketinin çok daha geniş bir

---

yoluyla birikimlerin hisse senetli şirketlere aktararak sermaye artırımına gidilmesini bu kurum çok çabuk öğrenmişti. Böylece Belçika'nın sanayi ortaklığını geliştiren bu kredi kurumu, tasarruf odaklı ve yatırım hedefli karma bankacılık sisteminin açılışını da yapmıştır. Oysa yatırım bankacılığının ilk defa Almanya'da ortaya çıktığı gibi çok yanlış kanı vardır. Belçika Bankası 1835 yılında kurulmuş, yatırım bankası işlevini üstlenmek istemişse de, kralın spekülasyonlarına karşılık bulmaktan başka bir gayreti olmamış, neden olduğu 1838 yılındaki bunalım dönemiyle ülkenin ekonomik ilerlemesini bir süreliğine de olsa geciktirmiştir. Ancak yatırım bankacılığı sayesinde 1844 yılında Belçika'da demiryolu seferberliği başlamış, yeni bir endüstriyel yayılmayı teşvik etmiştir. Belçika'nın ekonomik ve finansal yayılması, 1850 yılından önce yatırım bankacılığının ve hisse şirketlerinin gelişmesine dayanmış, mutassıp katoliklerin husumetini çektiği kadar karşı bir eğilim olarak liberal ideallerin de benimsenmesini de sağlamıştır. Bundan dolayı 1850'li yıllara doğru Belçika, Avrupa kapitalizmin merkezlerinden birisi haline gelmiştir." (Sée, 2004; 100)

kapsamda oluşması, sermaye bolluğu nedeniyle düşük faizlerin yatırımları çekici kılması, yer altı kaynaklar zenginliği özellikle de kömür ve su havzalarının çok olması, İngiltere'yi sanayi devriminin öncü ülkesi haline getirmiştir. Böylesine elverişli ekonomik ve coğrafik ortama, bir de, çok önemli bilimsel buluşların teknolojik yeniliklere neden olarak çok kısa sürede üretime uyarlanması ve verimliliğin sürekli olarak yükseltilmesi eklenince, İngiltere, Avrupa'daki diğer ülkelere kıyasla, sanayi devriminin önceliklerini veya ön koşullarını yapısında bütünleştirmiş tek ülke konumuna gelmiştir.

İngiltere'de sanayileşme sürecini oluşturan buluşları gerçekleştiren mucitlerin ve bu yeni teknikleri anında üretime uyarlayan girişimcilerin tamamı Puritan inancına sahiptir. Puritanlık sanayi devriminin yegane dinsel güdüsüdür veya bu kişiler Puritan oldukları için kapitalist gelişmede öncü rolünü üstlenmişlerdir. Weber'in, tamamıyla soyut olan ve bireylerin duyguları ile ekonomik fiilleri arasında bağ kuran gözlemsel araştırmaya dayanmayan, kapitalizm ile Kalvinizmin uygun olduğunu veya Puritanlığın kapitalizmin ruhunu oluşturduğunu içeren kuramı, Belçika örneğiyle uygulamalı ve kıyaslamalı bir sınamadan geçmiştir. Zira Belçika, sanayileşme sürecinin başlangıcındaki bir ülke konumunda olarak, Weber'in kuramıyla çelişen ilginç özellikleri barındıran bir ülke olmuştur. Belçika'nın hızlı sanayileşme sürecine bir açıklama getirecek şekilde, pek çok etken belirleyici birer faktör olarak dikkate alınabilir. Belçika, özellikle de tekstil sahasında, çok uzunca bir dönemden beri, Avrupa'nın en önemli imalat merkezlerinden biridir. Muhtemelen, Napolyon savaşları ve Avrupa'da toplumsal düzenin aldığı seyir, sıcak olayların yaşandığı bir ülke olarak Belçika'yı sanayi gelişimine zorunlu kılmıştır. Geçmişten kalma toplumsal hayatı düzenleyen yapılar ve bunların biçimlendirici gücü işlevindeki loncalar ile ayrıcalıklarla donatılmış inhisarcı şirketler tam bir çöküş ve yok olma sürecine girmiştir. On yedinci asırdan itibaren maden cevherlerine ve kömür yataklarına ulaşılması, Hollanda ticaret merkezlerine çok yüksek miktardaki sermaye akışını sağlamış, iletişim olanaklarının geliştirilmesine katkı sağlayan coğrafik yapının uygunluğuyla ekonomik canlanma gerçekleşmiştir. Benzeri koşullara sahip olan ve sanayileşme eğilimi önemli teşvikler gören Belçika'da, sermaye birikimi kadar mesleki eğitimde de ileri gidilmiş, Walloon şehrindeki demir sanayinin kurulması adeta ülkenin ekonomik çehresini değiştirmiş, yeni sanayi kollarının açılmasına öncülük etmiştir. İleri teknolojilere uyum sağlayan mesleki eğitimindeki bilimselliğiyle ve şirketlerin sermaye yoğun üretim yapısıyla yurttaşlarına iyi bir gelecek hazırlayan Belçika; asırlar öncesinden başlayan ekonomik ilerlemedeki öncülük işleviyle, İngiltere ve diğer gelişmiş Avrupa

ülkeleriyle giriştiği ekonomik mücadelesiyle, Weber'in kuramsal tezine aykırı bir örnek oluşturmaktadır. Zira Belçika, nüfusunun önemli bir çoğunluğu hâlâ Katolik olan bir ülkedir.

Çok uzunca bir zamandır, Cizvitlik karşıtı eğilimini koruduğu için de, Belçika, Robertson'un görüşlerine⁷ de hiç uymamaktadır. Belçika nüfusunun yalnızca yüzde iki ya da üçlük bir kısmı, Katolik olmayan mezheplere bağlı kalmıştır. Yirminci yüzyılın başlarından itibaren Belçika'da, büyük bir olasılıkla, Katolik olmayan nüfusun yaklaşık yarısı Yahudi'dir (Samuelson, 1961; 119). Belçika'nın en önemli iş ve sanayi bölgeleri, daima Katolik olarak kalmıştır. Belçika'da Protestan etmen, geçmişte olduğu gibi günümüzde de, sözü edilecek derecede önemi olmayan çok küçük bir kapsama sahiptir. Belçika'lı Protestanların ekonomik hayatta ileri gittiklerine veya mesleki eğitime rağbet ettiklerine hiç rastlanılmamıştır (Samuelson, 1961; 120). Bu nedenle İngiltere ve Belçika'nın ekonomik ilerlemesinde, dinin dışında pek çok etmen belirleyici bir rol üstlenmiştir. Katolik Belçika'nın Protestan İngiltere'den geri kaldığı söylenemez. Bu iki ülkenin kıyaslanmasında istisnai tek bir bakış açısı vardır, bu da Weber'in Protestan ahlakı ile kapitalizmin ruhu arasında kurduğu uyumluluk ideolojisidir. Şayet soyut sınırlar içinde kalınsa bile, kapitalizm ile Kalvinizmin arasında kuramsal bir uyumun bulunduğu veya nedensel bir bağın olduğu pek ileri sürülemez. Oysa sanayi devrimi öncesi benzeri koşullara sahip olan İngiltere ile Belçika arasında, dinsel eğilim ve hâkimiyet açısından, büyük bir çelişki bulunmaktadır. Weber'in kuramına göre, Belçika, sanayileşmenin ön koşullarından tamamıyla yoksun olması veya ekonomik gelişmede geride kalması gerekirken; sanki bir protestan ülkesiymiş

⁷ “Cizvitlere karşı olan Robertson, her şey tersine çevrilmiş ve iyi olan hiç bir şey de kalmamıştır, tüccarlar iş yapamaz bir hale gelmiş, sömürgeciler ve kazanç peşinde koşan tamahkarlar bir anda inançlı evanjelistler olarak taltif görmüş, zamanı para olarak değerlendirerek işinde dakik olanlar kendi çıkar hedefleri doğrultusunda ahlaki yargıları insafsızca biçimlendirmişlerdir. Kitabının 104. sayfasında Robertson demektedir ki; bir Cizvit ağır işlerde düşük bir ücret karşılığında geçim için çalışmayı uygun bulanlar, dinlerini Ortaçağ düşüncelerinden söktüp koparmakta doğrudan laissez-faire'nin çıkarıcı dünyasına giriş yapmaktadır. Ancak bu görüşleri öne sürerken bile Robertson, Belçika'nın durumunu etraflıca incelemiş bile değildir. Ev işlerinde adil ücret geçerli olsa bile, ev işlerinde çalışanlar alışılmış ücretten çok daha fazla bahşiş almıştır. Sofu bir Cizvit, otelci perhiz süresi sırasında bir yolcuya ziyafet çekebilir mi diye sormakta, bunun bir günah olduğunu bildiği halde, kesinlikle Belçika yasalarına aykırı değildir diye cevap vermektedir. Cizvit'in kanaatine göre, yolcuyu doyurmak günaha düşmek değil, yemek yoluyla ayartmak için değil kazanç sağlamak için yapılmış bir iştir. Oysa Katolik bölgelerde perhiz gününde masaya yemek tabağını koymak öldürücü bir günahkârlıktır, bu yemekten yiyen de yediren de en ağır bir şekilde cezalandırılır. Seville'deki Cizvit koleji, ticari zararlar nedeniyle iflas etmişti. Kolej mutemedi faizli 450.000 duka borç almış ve hepsini ticarete aktarmıştı. Keten, demir, safran boyası, tarçın vs gibi malları gemilerle getirmiş, imalat işine girişmiş, kuşkuyla bir şekilde de iflas etmiştir. Hesap defterleri kaybolduğundan, mahkemeler iflasın doğruluğu hakkında bir hükme varamamıştır. Robertson, bu hikaye doğrudur ve konu ahlakla ilgilidir, demektedir.” (Brodrick, 1934; 88-90, 94)

gibi Belçika, Puritanlığın iş ahlakıyla biçimlenmiş İngiltere ile kapitalist gelişme rekabetini başarıyla sürdürmüştür (Samuelson, 1961; 121). Avrupa'daki dinsel eğilim farklılığı, tek başına, farklı ekonomik gelişme seviyelerine yol açmamıştır. Ayrıca Belçika'nın hızlı ekonomik ilerlemesi, Protestanlığın ve Puritanizmin kapitalist yükselişte zorunlu bir psikolojik faktör olmadığını, en azından kanıtlamış durumdadır. Zira Avrupa'da reform hareketi henüz ortaya çıkmadan önce bile Belçika, Hollanda ve İngiltere'nin ekonomik ilerleme ve yayılmaya yönelik çok güçlü eğilim göstermiştir. Bu üç ülkenin kapitalist gelişme ile dinsel yönelişi arasında benzerlik ve ortak dönüşüm eğilimi bulunmamaktadır.

İskoçya ve İsviçre'de kapitalist gelişmeye yol açan olayların ardılığı da, diğerlerine ve birbirine kıyasla çok farklıdır. Her iki ülke de 16. asırdan itibaren Protestanlığı kabul etmiş olmasına rağmen, kapitalist yükseliş olarak nitelendirilecek ekonomik ilerlemeleri 18. asır öncesinde başlamış değildir. Sırf bu nedenden dolayı, rasyonel ekonomik faaliyeti güdüleyici etmenlerin dinden bağımsız olması gerekir. New England'da bile, dinsel yöneliş ile ekonomik başarı arasında kurulacak böyle bir karşılıklı ilişki, son derece belirgin olabilir veya aralarında bir nedensel bağın olduğu mantıki bakımdan ileri sürülebilir. Ne var ki, Puritanizm ile rasyonel ekonomik faaliyet arasında kurulan böyle bir nedensel bağı kuramsal olarak açıklayan pek çok eser yazılmış olmasına rağmen, Puritan olan ve mesleki başarılarla ulaşan veya ekonomik kazanç peşinde koşan kimselerin psikolojik eğilimleri ile eylemleri arasında nedensel bir bağın olduğunu açığa çıkaran güdü testleri uygulanmamıştır. Sadece Avrupa ülkeleri Katolik veya Protestan bölgeler olarak bir ayırım yapılmış, ekonomik bakımdan gelişmiş olan bölgelerin daha ziyade Protestan olduğuna hükmedilerek, Weber'in tezine destek verilmiştir. Oysa uzunca bir süreden beri Avrupa'nın Kuzey bölümüne göre büyük bir Protestan ekseriyet sağlamış Güney ülkeleri ekonomik bakımdan hızlı gelişmemiştir. Bütünüyle Katolik bir ülke olan Portekiz, 15. ve 16. asırlarda ekonomik ilerleme ve yayılmanın öncüsü konumuna ulaşmış, önemli ticaret kentleriyle denizcilik sahasında ve ticari ilişkilerde önemli bir merkez haline gelmiş, uzunca bir süre de bu ekonomik konumunu devam ettirebilmiş bir ülkedir. Katolik Belçika, İngiltere'den sonra sanayileşme sürecine giren tek ülkedir; iki dünya savaşında büyük ölçüde yıkıma uğramış olmasına karşın, sanayi ülkeleri arasındaki konumunu devam ettirebilmiştir.

2. GÖÇMEN PSİKOLOJİSİ: DAHA ÇOK KAZANÇ EŞİTTİR DAHA GÜVENLİ VE ONURLU YAŞAM

Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde etkili olan kişisel mezhep eğilimlerini öne çıkartarak, dinsel görüşler ile ekonomik konumlar arasında bir bağlantı kurulmak istendiğinde; Protestanlar içinde öne çıkan Puritanlar⁸ ile serbest kilise mensupları, geliştirdikleri çok özel ekonomik eğilimleriyle dikkatleri üzerine çekmiştir. Puritanlar ve serbest kilise mensupları, Weber'in bakış açısından, Protestan ülkelere kıyasla kapitalist yükselişte daha ileri gittikleri, kendilerine özgü başarı ve kazanç hipotezinin odak noktasını oluşturur. Quakerler, Huguenotlar ve Metodistler kendilerine özgü ekonomik yetenekleriyle dikkate değer başarıları elde etmişler, kazanç maksatlı faaliyetlerinde rasyonel karar vermiş ve bilimsel ilerlemelerden de yararlanmışlardır. Tıpkı Weber gibi Cunningham ve Tawney de, bu mezhep gruplarının rasyonel ekonomik faaliyetlerindeki başarıları dikkat çekmiş, Puritanizm ile kapitalist gelişme arasında bir uyumun olduğu sonucuna varmışlardır. Bir başka bakış açısına göre, dinsel baskı ve zulüm altında kalan tüm Puritan gruplarının, toplumsal konum elde etmenin ve ekonomik ilerleme göstermenin, rasyonel olmaktan ve kazanç maksatlı ekonomik etkinlikte bulunmaktan başka bir yolu yoktur. Devlet hizmetine girmeleri de fiilen engellenen bu Puritan gruplar, tıpkı tarımsal ve mesleki işlerden uzaklaştırılan Yahudilerin Avrupa'da faizcilik yapmak zorunda kalması gibi, kendi kişisel gayretleri ve rasyonel kararlarıyla girişimcilik sahasına atılmışlardır. Göçmenlerin ekonomik ve düşünsel sahadaki öncülük rollerinin kabul edilmesi, Yahudi olsun Puritan olsun göçmenlerin ekonomik ilerlemedeki ve mesleki

⁸ "Müminin sürekli çalışma ve iş muvaffakiyeti aynı zamanda Allah'ın şanını yükseltmeye ve kendi nefsinin seçkinliğini teyide vesile oluyordu. Böylece biriken ve toplanan kazançlar, zâhitlik dolayısıyla harcanmadığı için, mütamadıyen yeniden kazanç getirecek işlere yatırılıyor ve kâr yığımının gittikçe daha ziyade büyümesi gibi bir hâl vücuda gelmiş oluyor. İşte biz burada son yüz senelerde Avrupa'nın ekonomi bünyesinde ölçüde çoğalmış olan iş sermayesi ve para birikimi çabukluğunun dinî sebeplerini müşahede etmiş oluyoruz. Metodizm mezhebinin müessisi olan John Wesley diyor ki: 'Hristiyanların hepsine, ne kazanabilirlerse kazanmalarını ve ne tasarruf edebilirlerse biriktirmelerini, yani netice olarak zengin olmalarını tavsiye ve tenbih etmeliyiz, sizler elbette nefsânî zevkinize hizmet ve günah işlemek için değil, fakat zengin olmak uğrunda ancak Allâh için çalışabilirsiniz. Calvinist - Puritanist ekonomik zihniyeti, istihsal ile istihlâk arasındaki bu kıymet münasebetini tuhaf bir tarzda tersine çevirmiş bulunuyor. Allah'ın indinde istihsalin istihlakten daha makbul olduğunu, nefsiemareyi öldüren bir zahmet ve meşakkatle müterafık olduğu, Allah'a tâzim için yapıldığı zaman istihsalde sürekli muvaffakiyet, Allah'ın sevgili kulu olmanın bir delili olduğu için bu işi daha şerefli addediyor. Calvinistlerce istihsal etmek ve satmak, Allah'ın sevgili kullarının işidir, satın almak ve harcamak mezzum ve menfur kimselerin kârıdır. Calvinist, püritanist iş ve ticaret adamının böylece içtimaleştirmenin ve dünyevileştirmenin sonunda, homo economicus denilen insan tipi meydana gelmiştir. Yani hareketlerini büsbütün ekonomik düşüncelere göre ayarlayan adam tipi ki, klâsik iktisat ilminin düşüncelerine zamanında ileri gelen ve hâkim olan insan tipi sıfatıyla tamamen hakkı olarak esas teşkil etmişti.'" (Rüstow, 1942; 146-151)

gelişmedeki önemlerinin fark edilmesi; dinsel yöneliş ile kapitalist yükseliş arasında doğrudan bağlantı kuran Weber kuramını savunanları zor duruma düşürmüştür. Alternatif bir hipotez olarak, Avrupa'ya ve Amerika'ya giden göçmenlerin bireysel niteliklerinin ve düşünsel yeteneklerinin ön plana çıkartıldığını açıklayan ve tarihsel bulgularla kanıtlayan araştırmalara yönelinmiştir.

Avrupa'da mezhepler çağı diye adlandırılan ve özellikle de 16. ile 17. asırları kapsayan dönemler boyunca insanlar, dinsel inanışlarını giyinmeden çalışmaya varıncaya kadar hayatın her sahasına hakim kılmışlar, farklı dinsel eğilimleri yüzünden zulme uğramışlar ve yerlerinden yurtlarından çıkarılmışlar, ülkeye hakim olan dinsel eğilim aykırı mezhepleri göç etmeye zorlamıştır. Zulme uğramak ve sürgün edilmek pahasına olsa bile, çalışmayı ibadete dönüştüren ve parasal kazançları seçilmişliğin işaretleri haline getiren kurtuluşu kilise dışında arama inançlarına bağlı kaldılar. Tanrı'nın verdiği bir lütf olarak gördükleri zenginliğe ve başarıya, takva yolu haline dönüştürdükleri mesleki etkinliğinin her anında Tanrı'nın yasasına bağlı kalmanın bir sonucu olarak ulaştıklarına inanan kilise karşıtları, özellikle de metodistler, mülkün ve servetin tanrıya ait olduğunun bilincine varmışlardır. Bu bilinçle, sahip oldukları ekonomik varlıkları Tanrı adına işletmişler ve kazançlarıyla Tanrıyı hoşnut ettikleri duygusuna kapılmışlardır. Kendilerini Tanrı'nın işinde görevlendirdiği mutemedi olarak gördüklerinden metodistler, kanaatkârlıkla belirledikleri şahsi ve ailevi gereksinimlerin karşılanması dışındaki tüm servetlerini ekonomik faaliyetlerine aktarmışlardır. Tanrı mutemetliği duygusuyla tutumlu ve ekonomik davranan kilise karşıtları, mesleki faaliyetinde her an tanrıyla yüz yüze geldiğine ve yasasına bağlanarak Tanrı'ya ibadet ettiğine inanmıştır. Bu inançla işinde sıkı çalışan ve dürüst olan kilise karşıtları, bilinçli ve özdenetimli olabilmek için sarhoşluğu kınamış, Amerika'da küçük bir zümre olmalarına rağmen elit kesim olarak devleti ele geçirdikleri için içkiyi yıllarca yasaklamışlardır. Yaşadıkları her anda tanrının şanını çevrelere tanıtmak ve sevgide ve dürüstlükte herkese eşit davranmayı şart koşan tanrı yasasını yerine getirmek azmiyle işyerini ibadethaneye çeviren kilise karşıtları; zamanın boşa gittiği kaygısıyla, tiyatro oyunlarına bile karşı çıkmışlardır. İnsanlardan ayrı ve kopuk bir halde tek başına ekmek ve suyla manastır hücrelerinde çile çekerek kurtuluşa erişmek isteyen Katoliklerden farklı olarak, kilise karşıtları tam tersi bir eğilime sahip olmuştur. İnsanlardan kendisini ayrı tutmayan ve insanların içinde Tanrı'nın yasasını yerine getirerek çile çeken kilise karşıtları, Tanrı'nın mutemetliğini üstlendiği ekonomik faaliyetindeki kazançları sayesinde kurtuluşa erişmeyi dilemişlerdir. Kilise ayinlerine katılarak kurtuluşa

erişeceğine inanmayan ve kilisenin corpus christ (İsa'nın bedeni) yasasına bağlanmayan Protestanlar içinde en aşırı akımı oluşturan kilise karşıtları, kurtuluş yolu haline dönüştürdükleri mesleki faaliyetten yani dünyevi çilekeşlikten kopmaktansa, ülkelerini gönüllü terk etmeye razı olmuşlardır.

Ancak Nantes fermanı⁹ yürürlükten kalktığında, ülkelerinde azınlık durumuna düşen bu aykırı mezhep mensuplarından bir kısmı, yurtların göç etmek istemediklerinden, öldürülme korkusuna ve sürülme tehdidine dayanamayıp Katolikliğe boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Böylesine ağır ve müsamahasız koşullar altında, Prusya ve diğer ülkelerdeki reformun dini dünyevileştirmesi eğilimine yakınlık duyan insanların; Protestanların arasına katılmaları, kilise hizmetinden çıkarak mesleki faaliyeti takva yolu haline getirmeleri; daha da ileri giderek Puritan olmaları, yani faizden veya rızaya dayanan serbest fiyattan sağladıkları yüksek ekonomik kazançları tanrı hoşnutluğunun işareti olarak algılamaları; veya kilise karşıtı olarak, işyerini tanrı yasasının uygulandığı bir tapınağa çevirmeleri mümkün değildir. Meslekî yeteneklerini geliştirmenin ve girişimcilik ruhuna sahip olmanın çok ötesinde, kendisini bu işe tanrının yerleştiği ve tanrıya ait serveti arttırmakla görevlendirildiği duygusuyla kilise karşıtları; yetiştikleri Katolik hakimiyetli ülkelerden sürülmüş ve Protestan ülkelere göç etmek zorunda bırakılmış olsalar da, gittikleri her yere inançlarını ve dinsel eğilimlerini de götürmüşler, bu çok zor koşullar altında bile müteşebbislik emellerini ve kazanç-kurtuluş duygularını bir an olsun kaybetmemişlerdir. İşinde tanrıya yönelen kilise karşıtları, işinde ulaştığı yüksek kârları, tanrı yasasına bağlanmanın bir ödülü olarak görmüşlerdir. Dakik olmak, sözünde durmak, disiplinli çalışmak, tüm insanlara sevgiyle ve merhametle davranmak, ne kadar servete ulaşırsa ulaşsın zenginliklerin kendisine değil de tanrıya ait olduğunun bilincinde olarak kilise karşıtları; servet içinde olmalarına ve çok para kazanmalarına rağmen, fakirler gibi yaşamışlardır. Tutumlulukla biriktirdiği servetini tekrar tanrı hazinesine yani şirket sermayesine katarak veya başarılarıyla mesleğinde ilerleyerek, Tanrının şanını yeryüzündeki tüm insanlara tanıttığı duygusuna kapılmışlardır.

⁹ “Calvin Fransızdı, yazılarını Fransızca yazıyor ve Cenevre Akademisinde eğitim gören pastöeleri Fransız şehirlerine ve soyluların evlerine gönderiyordu. Fransız soyluları kalvinciliği kabul etmeyi monarşi ile savaşmanın bir yolu olarak görüyorlardı; şehirli zanaatkarlar ise, kalvinciliğin halka verdiği rolden, çalışma ve düzeni vurgulamasından etkileniyorlardı. Fransız Protestanları (onlara Huguenot deniyordu) ve onların karşısındaki Katolikler birbirlerinin aleyhinde verdikleri vaazların ve eğitimin yanı sıra, birbirlerine karşı şiddete de başvuruyorlardı; çünkü her iki taraf da diğerini, toplumda bulunan ve tanrının gazaba gelmesine neden olacak zehir olarak görmekteydi. Fransa'da krallar Katolik kilisesi üzerindeki etkilerini arttırdılar. XIV. Louis ülkesinde birlik yaratmaya çalışırken Huguenotların yaşamını zorlaştırdı. Bu baskıcı politikalar 1685'te Nantes Fermanının iptal edilmesiyle doruğa çıktı ve binlerce Huguenot ülkeden kaçtı.” (Wiesner, 2014; 270, 583)

Uğradığı zararları ve iflasları da tanrı yasasına uymamanın (zamanı tembellik ve aylaklıkla geçirmek, sarhoş olmak, tiyatrodan eğlenmek, ölçüde ve tartıda hile yapmak, çok konuşmak, kötü alışkanlıklara meyiletmek, israf etmek, lüks hayat sürmek vs) bir sonucu olduğuna inanmışlardır.

İngiltere'ye de giden Huguenotların kitleler halinde Fransa'dan göç ettikleri ülke, ekseriyetle, Hollanda olmuştur. İnançlarını yaşamada dinen uygu buldukları Hollanda'da Huguenotlar, çalışkanlıkları ve dürüstlükleriyle şirketlerde kolay işe girmiş, iş ahlaklarıyla ve başarılarıyla çabuk yükselmiş, bir süre sonra da sermayeleriyle şirketlerin güvenilir ortakları arasında yer almışlardır (Samuelson, 1961; 126). Denilebilir ki, şayet Protestanlık ekonomik ilerlemeyle birlikte esas olarak mesleki faaliyetlerde bu denli başarıya neden olmuşsa, bunu Fransa'dan Hollanda'ya göç eden Kalvinistlere (Huguenotlara) borçludur. Farklı ülkelere giderek o bölgenin kültürüne uyum sağlayan göçmenlerin, bu özümsemelerinin etki derecesini ölçebilmek için, yetenek belirleyicisi olarak öne çıkan dinsel eğilimin dünyaya bakışının ayrıntısıyla irdelenmesi gerekir. Bu dünyayı ret eden dinsel bir anlayış, bilimsel buluşlarla tanrının şanını insanlara tanıtmaya emelini inananlarına kesinlikle aşılabilir. Huguenotlar veya genel olarak Kalvinist akımdan gelen göçmenler kadar, Yahudiler de rasyonel ekonomik faaliyete uyum sağlamak için zorunlu olan içsel terbiyeyi kendi dinlerinden edinmişlerdir. Göçmen Protestanların göç ettikleri diyarlarda hararetle birer kilise karşıtı haline gelerek iş hayatına atılmaları ve mesleki eğitime büyük ilgi duymaları gibi; günümüz Tevrat'ında zenginliğin tanrısal ödül ve fakirliğin de tanrı cezası olarak bildirilmiş olmasının da etkisiyle Yahudiler, dağıldıkları Avrupa'nın ekonomik merkezlerinde rasyonel ekonomik etkinliğe çok çabuk uyum sağlamışlardır. Weberci kanattan yapılmış araştırmalardan bu konuya bakılacak olunursa, sayısal kıstaslarla Huguenotların başarısının biraz abartılı yansıtıldığı, mesleki faaliyette bulunması yasaklanan Yahudilerin ise ekonomik işlerdeki maharetlerinden pek söz edilmediği hemen fark edilir. Bu taraflı araştırmalarda Huguenot isimler, yerli isimlerle birlikte öne çıkarılmıştır.

Hatalı muhakemenin bir diğer örneği de, Yahudilerin ekonomik alanlarının sadece faizli borç sahasıyla sınırlandırılması olmuştur. Öne sürülen görüş şöylece özetlenebilir: Gerçekte birkaç Yahudi işadamı ve banker iş hayatında zirveye çıktığı halde, rakiplerinin dikkatini çekerek Yahudiler büyük kazanç sahibi kimseler olarak anılmış, dinsel kaynaklarına inilerek buradan tüm Yahudilerin rasyonel ekonomik etkinliği kutsal metinlerinde özümstedikleri ve dindar bütün Yahudilerin de uyum sağladıkları sonucu çıkarılmıştır. Oysa

Amerika ve Batı Avrupa'nın yüksek finansman merkezlerinde Yahudilerin parasal gücü asla ret edilmemeli, Yahudilerin iş ve para konusundaki maharetleri kesinlikle küçümsenmemelidir. Amsterdam şehrinin ekonomik merkez haline gelmesinde ve finansman üstünlüğüne kavuşmasında, İspanya ve Portekiz'den buraya göç edip gelen Yahudilerin sağladıkları katkı kesin belirleyici olduğu gibi, bu öncü finansörlük işlevleri süreklilik göstermiştir. Katolik İspanya kraliyeti, Portekiz'den gelip yerleşmiş Yahudileri ülke dışına sürme ve tüm mülklerine de el koyma fermanını çıkarmış, gizli saklı taşınır servetleriyle göçen Yahudilerle birlikte İspanya ekonomik gücünü önemli ölçüde kaybetmiştir. İncillerdeki Yahudi düşmanlığının tesirinde kalarak Yahudilerin ülkeden çıkarılmasıyla ne kadar büyük bir hata yapıldığının sonradan farkına varılmıştır. Hollanda, bu maharetli ve çalışkan insanları ülkesine kabul ettiğinde ise, ekonomik gelişmesini hızlandırmıştır.

Kuşkusuz Hollanda'nın bu yükselişinde, Yahudilerin rasyonel ekonomik faaliyete gösterdiği uyum ile finans işlerinde sahip oldukları muazzam miktardaki parasal sermaye kadar, Kudüs'ten çıkıp dünyanın her yerindeki ticaret merkezine dağılan ve buralarda iktisadi bir güç haline gelen akrabalarıyla bağlantılı iş yapmalarının da çok büyük bir rolü olmuştur. Avrupa'da hemen her yıl çıkarılma korkusuyla yaşayan Yahudiler, bu nedenle servetlerinin neredeyse tamamına yakın kısmını kolay taşınabilen ve her yerde de geçerli olan altın ve gümüş gibi kıymetli madenlere çevirmişlerdir. Yabancı olarak buldukları bu ülkelerde ayakta kalabilmek için, rasyonel ekonomik faaliyetle ilgili muhakeme yeteneklerini sürekli geliştiren Yahudiler; ezilmemenin tek yolunun, parasal kazanç sağlamak olduğunun hemen farkına varmışlardır. Elbette yabancı bir ülkeye yerleşen her Yahudi, yüksek ekonomik kazançlara ve rasyonel muhakemeye sahip olmuş değildir. Göçmen Yahudiler içinde sadece belirli bir üst kesim finans gücüne ve kapitalist yükselişte öncülük işlevine muktedir olmuştur. Sombart'ın¹⁰ Talmud ile kapitalist zihniyet arasında kurduğu nedensel

¹⁰ “Musevilerin faiz karşılığı borç işlerindeki maharet ve dehasına delil olarak, yalnızca, Talmud'u kaynak olarak görmekteyiz. Tevrat'la ilgili çalışmalar sonrasında edinilen bazı broşürlerinde, borç para verme işlemleriyle ilgili öyle çok fazla ilgilendirilmiştir. Hâlbuki rabbilerin düşünceleri, tıka basa para işleriyle doludur. Amoramın sonuncularından birisi olan Rabina'nın (488-556) hükmüne göre, rabbiler, borç para verme işlemlerinde neredeyse bir tekel kurmuşlardır. (Baba Mezia 70b) Borç para verilmesinden kaynaklanan sorunlar ve paranın nasıl kullanılması gerektiğiyle ilgili bilgiler hakkında, broşürlerde ayrıntılı tartışmalara yer verilmiştir. Talmud'u önyargısız olarak okuyup irdeleyen bir kimsenin şöyle bir kanaati edinmemiş olması mümkün değildir: Talmud'un dünyası, büyük ölçüde faiz karşılığı borç para alıp verme dünyasıdır. Talmud'un sayfalarına şöyle bir bakacak olursak, borç vererek karşılığında faizle geri alınan, eğlenceli bir uğraşı olmadığı derhal fark edilir. Para kullanmadaki becerilerini sergilemiş olmakla, faizcilik, İsraililer için bir sanat haline gelmiştir. Muhtemelen, borç para verme mekanizmasına çok yüksek düzeyde organize etmeyi keşfetmişler, kesin olarak da bu uğraşlarını yararlı kılmışlardır. Borcun varlığını garanti altına almak için, bir yıldan fazla bir süre sonra ipoteğin çözülmesinin serbest

ilişkinin aksine, dini duyguları yüksek ve kutsal yasaya bağlılıkları da çok güçlü olan Yahudi çoğunluğu fakirlikten kurtulamamıştır. Tıpkı dinsel uyarıları vicdanında saklı tutan ve yaşadığı hayata yansıtmayan Katolik zenginler gibi, Yahudi zenginler de; yabancılara davrandıkları gibi kardeşlerine davranmış, dinin kardeşler ile sınırlı kıldığı diğerkâm emirlerine uymamışlardır. Zira göç eden Yahudiler arasında o kadar korkunç fakirlik vardır ki, bir avuç zengin finansör, servetini dağıtmakla veya kendisini mülksüz kılmakla bu fakirliği yok edemeyeceğini anlamıştır. Yoksulluk draması, Yahudilerin İspanya'dan çıkarılıp Portekiz'e ve buradan da Avrupa'nın diğer bölgelerine gitmeleriyle daha da büyük bir boyut kazanmıştır. Nitekim Hollanda'daki finansör Yahudiler fakir halkına pek faydası dokunmamışken, İngiltere'deki Yahudiler özellikle gemicilik ve koloni ekonomisindeki rolleriyle halkına istihdam sağlamıştır. Ticaret ve bankacılıkta Amsterdam'ın adeta altın çağını yaşamasına önemli katkıları sunan Yahudiler, büyük bir finansal güç haline gelmelerinin de etkisiyle, hür teşebbüs ortamının sağlandığı her yerde üretimin ve istihdamın yükselmesine katkıda bulunmuşlardır.

Avrupa'daki mezhep çatışmalarının bir sonucu olarak yaygın şekilde rastlanan ve kitleler halinde göç eden insanlar, içinde buldukları zor koşullarından kaynaklanan veya inançlarının bir gereği olarak gerçekleşen başarma azmiyle, kıyasıya bir ekonomik mücadele içine girmiş, içlerinden bir kısmı kazanç ve başarılarıyla dikkatleri çekmiştir. Nitekim İsveç'te, mesleki yeteneklerde görülen hızlı artışlar, 17. asırda Walloons'un demir döküm sanayinde kendisini göstermiş, 17. ve 18. yüzyıllar boyunca Almanya ve Hollanda'daki imalat sanayi üzerinde etkili olmuş, 19. asırda da İngiltere ve Norveç'in ihraç ürünlerini besleyen sanayilerin hızla gelişmesiyle sonuçlanmıştır. Avrupa'da 17., 18. ve 19. asırlarda İskoçya, İngiltere, Hollanda, Fransa, Almanya ve Baltık devletlerine yönelen göç dalgaları; İsveç ile Avrupa'nın büyük ticaret merkezleri arasında kurulan çok önemli ekonomik bağların gelişmesine de yol açmıştır. Göçmen gruplar içinde en fazla tüccarlar, gittikleri ülkelere kolaylıkla uyum sağlamışlar, beraber geldikleri diğer göçmenlere de yardımcı olmuşlardır. Göçmenler uluslar arası ticaret ağının kurulmasına katkı sağladıkları gibi, mesleki yetenekler arzının geliştirilmesini de mümkün kılmışlardır. Dinsel zulüm nedeniyle Avrupa'da ülkelerinden

---

bırakılmış olması, borç para verme sisteminin çok yüksek seviyede örgütlenmiş olduğunu göstermektedir. Rabbi Meir (100-160),bu yönüyle mağaza sahibini özel bir birey olarak düşünmesine rağmen; Rabbi Judah (136-200), tam tersine bir görüş ileri sürerek, mağaza sahibini tıpkı bir bankermiş gibi tasarlamıştır. (Baba Mezia 43a) Bir Fransız yazar, Musevilerin hesaplama ve parayı kullanma yönüyle çok ender kapasiteye sahip bulduklarını yazmıştır." (Sombart, 1951; 308, 313)

çıkarılan veya mülklerin gaspı ve alacaklarının iptali gibi çeşitli haksızlıklara uğratılan göçmenlerin, gittikleri hemen her yerde kabul görülmelerini sağlayan en önemli etken ekonomik güç ile maharetleri olmuştur. Ekonomik ilerleme sağlayan Hollanda ile kısa sürede ekonomik çöküşe uğraya Portekiz, Yahudiler açısından çok çarpıcı bir kıyaslamalı örnek oluşturmaktadır. Bu arada, inanç ve vicdan özgürlüğü kavramı, Avrupalı göçmenlerin ekonomik rollerinin artmasıyla birlikte, giderek daha fazla önem kazanmıştır.

Avrupa mezhep savaşlarıyla birlikte yaygınlaşan ve göç etmeyi zorunlu kılan dinsel zulüm hareketi, ortaya çıktığı andan itibaren kendi karşıt eğilimi olan dinsel hoşgörü veya vicdan özgürlüğü anlayışının oluşmasına da neden olmuştur. İngiltere’de 1700’lü yıllarda benimsenen dinsel hoşgörü ve teşebbüs özgürlüğü sayesinde Protestanlar kadar Katolikler de rasyonel ekonomik faaliyetlere katılmış, Yahudiler ekonomik yükselme imkânına kavuşmuştur. İsveç’te 17. asırda ekonomik ilerleme ile zenginliğin gerçekleşmesinde teşebbüs özgürlüğünü zorunlu gören Johan Clason Risingh (1617-1672), din ve vicdan hürriyetinin sağlanması gerektiğinin üzerinde önemle duran bir yazar olarak yoğun ilgi görmüştür. Risingh’e göre yetenekli tüccarların ve sermaye sahibi işadamlarının İsveç’e gelip yerleşmesi için zorunlu olan ön koşullar, teşebbüs hürriyeti ile dinsel hoşgörü ortamının her yerde ve herkes için sağlanmasıdır. Risingh, özellikle Hollanda deneyiminden söz etmektedir. Teşebbüs hürriyetiyle birlikte yükselen din ve vicdan özgürlüğü ortamı, Hollanda ekonomisini göçmen durağı haline getirmiş, halkını da zengin ve yetenekli kimseler haline getirerek başarılı ve kazançlı kılmıştır. On sekizinci asrın başlarında teşebbüs hürriyet ve dinsel hoşgörü ortamı sayesinde, halkın önemli bir kısmı, İsveç imalat sanayindeki göçmenlerin öncü rolünden rahatsız olmamış ve takdir etmiştir. Zira bu yıllarda dinsel hoşgörü ile teşebbüs özgürlüğü teması, İsveç ticaret odasının hazırladığı raporlarda sürekli olarak vurgulanmıştır. Çok kapsamlı yayınlardan sonra, dinsel hoşgörü 1741 yılında İsveç’te yasal güvencesine kavuşmuştur. İsveç’te hoşgörü yasası olarak yayınlanan 1781 bildirisinde, Yahudileri de kapsayan teşebbüs hürriyeti ifadelerine de rastlanmıştır. Her iki ferman da, iş dünyası üzerinde rahatlatıcı etkilerde bulunmuş, çok sayıda işadamlarının İsveç’te iş yapmasına yol açmıştır. İsveç’e gelen veya sermaye aktaran kimseler arasında Yahudiler de bulunmuştur. Yahudilerin İsveç’e kabul edilmesinin en önemli nedeni ise, para ve ticaret işlerinde çok fazla yetenekli olmaları, gittikleri yerlere taşınır servetleriyle birlikte gitmeleriydi.

Göçmen Yahudiler¹¹, ticaret ve finansman konusunda uzmanlaşmış kimseler olduklarından, İsveçli rakiplerine kıyasla parasal konulara yönelmeye ve rasyonel ekonomik faaliyetin mantığını anlamaya istekli olmuşlardır. İsveç'in zengin demir madenini çıkartan ve işleyen işlere yönelmişler, İsveç'in İngiltere'ye yaptığı demir ihracatında öncülük yapmış, İngiltere'deki ithalatçı akrabalarıyla birlikte çok yüksek kazançları elde etmiştir. Elbette aynı kazanç tutkusu, Hollanda'da çok faal bir duruma gelen Puritan İngiliz tüccarları, İngiltere'de göze batan zenginlikleriyle Huguenotlar için de etkili olmuştur. Hollanda'ya yerleşmiş Puritan İngilizlerden Hope ile Clifford, kurdukları finansman ve ticaret şirketiyle muazzam kazançları elde etmiştir. Hope, en büyük gelişim atağını 18. asrın ortalarında atmıştır. Yine Hope, 1770'li yılların sonlarında, dünyanın en güvenilir bankası haline gelmiştir. Hope, özellikle 1773 bunalımı sonrasında, sadece finansal işlemler üzerinde odaklanmış, yüksek kâr vaat eden şirketlere faizli borç vererek hem iş hacminin genişlemesine katkıda bulunmuş ve hem de kendisi muazzam servetlere ulaşmıştır. Kazanç hırsıyla iş kapasitesini genişletmek isteyen tüccar, banker ve sanayici işadamları, kendi aralarında da sözbirliği yaparak, buldukları ülkelerin aralarında ekonomik anlaşmaların yapılmasına öncülük etmişler, ülkeler arası ticaretin gelişmesine engel olan sorunları gidermişlerdir. Öğrenme azmiyle dolu olan bu işadamlarının çocukları da, ileri düzeyde mesleki eğitim görmüş, yabancı dil öğrenmiş, bilgileriyle iş hayatına yön vermişlerdir. Göç olgusuyla ilgili olarak 18. asır Avrupa'sıyla ilgili olarak daha pek çok örnek verilebilir. Bordeaux'da 18. yüzyılın ilk yıllarında, yerli halk ile Hollandalı tüccarlar arasında karşılıklı ilişki kurulmuştur. Banker ve sanayici işadamlarıyla çok yakın iletişim kuran tüccarlar, Bordeaux borsasında çok kazançlı alışverişler yapmışlardır. La Rache ve Nantes, bu dönemde pek çok Hollandalı tacirle dolup taşmıştır. Haerzel, de Wich, Van Woorm, Van Hevlen, Matzuger ve Haentjens ve daha pek çok tüccar, 17. yüzyıldan itibaren ticarete olan ailelerinin sağladıkları imkanları iyi değerlendirerek, 1900'lü yılların başında Nantes'de yoğun ekonomik faaliyetlerde bulunmuşlardır. İngiltere'deki tüccar birliklerinde dahi var olan Hollandalı tüccarlar, adeta Fransa'nın dış ticaretini kendi denetimleri altına almışlardır.

---

¹¹ “Asırlar boyu Museviler, borçlanma işlerinde özel bir maharet edinerek, bunları yararlı kıldılar ve çok rağbet edilen bir uğraşı haline getirdiler. Fakat bütün bunlar toplum dışı kalmış kimselere ait kapitalizmdi, batıda yaratılan rasyonel kapitalizm gibi değildi. Böylece, geniş iş adamı kesimiyle, modern ekonomik durumun yaratıcıları arasında Musevi'ye çok ender olarak rastlandığından, Musevi imalatçılar modern bir fenomendir. Başka bir sebep yoksa meslek oluşumlarının dışında kalmaları nedeniyle, Musevilerin rasyonel kapitalizmin oluşumunda paylarının olması olanaksızdır.” (Weber, 1950; 359)

3. KAPİTALİZM İLE KALVİNİZM ARASINDA KURULAN UYUMUN GÜDÜSEL BELİRSİZLİĞİ

Göçmen gruplar içinde dikkat çeken bir eğilim olarak kilise karşıtları, gittikleri her yerde kendilerini mesleki ve ekonomik uğraşlara vermişler ve yüksek başarı göstermişlerdir. İngiltere’de kalan Quakerler bile, İngiliz sanayi devrimine¹² önemli katkılarda bulunmuştur. Nitekim Amerika’da olduğu kadar İngiltere’de, on sekizinci asrın ilk yıllarında en başarılı demir ustaları ve öncü demir-döküm imalat işi girişimcileri daima Quakerler arasından çıkmıştır. Quakerlerin demir sanayine getirdikleri yenilikler dikkate alınmadan, demir sanayinin gelişimi ve ekonomiye katkısı kesinlikle araştırılmaz. Çok eskiden beri Quakerler, temel üretim merkezlerinden her birinde özellikle demir döküm atölyesinde görev almışlardır. Quakerlerin sanayileşme hareketindeki öneminden söz eden araştırmalar, demir sanayinde Quaker inancın en önemli temsilcilerinden biri olan Darby ailesinin mensupları, akrabaları ve yakın çevre dostları üzerinde odaklanmıştır. Ailenin hemen hemen bütün üyeleri, yani Darby’nin evlatları, kuzenleri, kayınbiraderleri, eniştelere, gelinleri, kızları; döküm ustası, maden mühendisi, tasarımcı ve hatta muhasebeci olarak demir sanayinde fiilen çalışan kimselerdir. Denilebilir ki, demirin yeraltından çıkarılmasına ve işletilip dökülmesine varıncaya kadar demir üretiminin bütün aşamalarında başarıyla yer alan işinde bilgili ve deneyimli Quakerler bu sanayide tam bir klan oluşturmuşlardır. Quakerlerin yaptıkları evlilikleriyle iş bağlantılarını nasıl daha ileri boyutlara taşıdıkları, demirin maden olarak çıkarılması ve nihai ürün olarak işlenmesiyle ilgili bütün üretim süreçlerinde ve elbette bunların ticaretinin yapılarak tüketicisine ulaştırılmasında nasıl bu kadar başarılı oldukları, araştırmacıların daima büyük ilgisini çekmiştir. Gerçekten de demir sanayinde adeta büyük bir aile ekonomisi kuran Quakerler, yalnızca teşebbüste görev alan Quakerlerle evlenme eğilimini göstermiş, sektörde görev almayan veya Quaker mezhebinden olmayan biriyle bir cemaat üyesinin

¹² “Sanayi devrimi, fiili olarak mekanikleşmeyle yani işgücünün yerine makinenin geçmesiyle uyumlu olarak gelişmiştir. Yüksek gelirli ekonomiler niteliksiz işgücüne neden bu kadar büyük şiddetle gereksinim duyulmuştur? Zira işgücünden tasarruf sağlayan makineler, hem nitelikli ve hem de fazla miktardaki işgücüne duyulan gereksinimi yok etmiştir. Ricardo bile 1821 yılında, işgücünden tasarruf eden makinelerin yaygınlaşmasıyla bir teknolojik işsizliğin hakim olduğunu vurgulamıştır. Yaşama standartlarının nüfus tarafından belirlendiği bu Malthus çağında sabit faktör olan toprak, gelirin dağılımında önemli bir faktör olduğundan; niteliksiz işgücü olarak çocukların bile istihdam edilen Sanayi devriminde toplumsal sorunlarla karşılaşmıştır. Teknolojik yeniliklerle beslenen sanayi devrimi, 1770’den 1870’e gelinceye kadar pamuklu tekstilde verimliliğin muazzam miktarlarda yükselmesini sağlamış, diğer endüstrilerin de hızlı gelişmesine büyük katkı sunmuştur. Sanayi devriminin büyük yeniliklerin ikinci dalgası demiryolu sanayinde muazzam kârlar sağlanmıştır. Sanayi devriminin en büyük pamuk patronlarından birisi, 1792 yılında öldüğünde 0.5 milyon sterlin bırakan Richard Arkwright olup, 1814 yılında oğlunun 0.5 milyon sterlin hükümet tahvili vardı.” (Clark, 2009; 285)

evlenmesi kesinlikle hoş karşılanmamış, evlilikler yoluyla ekonomik bağlar güçlendirilmiştir.

Ancak Quakerlerin, adeta sermayelerin birleşmesi veya başarılı yöneticilerin aileye kazandırılması işlevini gören bu mezhep içi evlilik ısrarları, hiç bir şekilde, Quakerizmin mistik dokusundan kaynaklanan güdüleyici unsurların etkisiyle bu dünyanın ekonomik gailelerinden kaçış arzusuna yol açmamıştır. Tam tersine, kazanç maksadıyla ve başarı azmiyle girişilen tüm ekonomik faaliyetlerin esas güdüsü, Kalvinizmin güçlü vurgusu olan seçilmişlik arzusu ve tanrı mutemetliği duygusu olsa bile, toplumda güven içinde yaşamak ve belli bir konum elde etmek gibi emeller de önemli bir rol oynamıştır. Gerçi sanayileşmeyle birlikte Batı dünyasının tüm meslek gruplarında iş ve aile bağları bir bütünlük oluşturmuştur. Üretim sektöründe çalışan ustalar çevresindeki ustaların yakınlarıyla veya çalışanlardan biriyle evlenmekte, tüccarlar tüccar arkadaşlarının kızlarını tercih etmekte, sanayiciler de çocuklarını kendi iş çevrelerindeki sanayicilerin çocuklarıyla evlendirmeyi istemişlerdir. Bu çağda Batıda aynı mezhepten gelen insanların evliliklerinin dahi, aynı iş kolu veya iş çevrelerinden gerçekleşmesi, asla şaşırtıcı gelmemelidir. Sanayileşme hareketi süresince, evliliklerin dinsel grup içiyle sınırlandırılmasını ve özellikle eşlerin iş çevresinden seçilmesini içeren bir aile yapısının ortaya çıkması, araştırmacıların da ilgisini çekmiştir. Quaker ailelerin demir üretimi ve dökümü sanayinde öne çıkması, olağanüstü gayret içinde bulunan bazı Quakerlerin demir sektörüne katılmalarına ve kişisel yeteneklerini bu sahada sergilemelerine yol açmış olabilir. Demir sanayine egemen olan Darby ailesi, şayet Quaker değil de, Metodist veya Huguenot¹³ mezhebinden

¹³ “On sekizinci asra gelinceye kadar ve hatta bazı ülkelerde bu tarihten de çok sonrasına kadar Yahudiler, yarı vatandaş durumundadır. Katolik ülkelerde Protestanlar ve Protestan ülkelerde de Katolikler, bazı haklardan yoksun bırakıldıkları ve baskıya uğradıkları için, yarı vatandaş zümresini oluşturmuşlardır. İngiltere’de ise, Presbiteryenler, Quakerler, Puritanlar ve diğer kesimler kilise karşıtları (nonconformist) olarak adlandırılmıştır. Bu sapkınlık türünü, mezhep öğretilerinden tamamıyla ayrı olarak değerlendirdiğimiz takdirde, kapitalizmin çok zengin bir kaynağıyla karşı karşıya kalırız. Kilise karşıtlığı ile kapitalist eğilim arasındaki bu uyumun sebebi gayet açıktır, tüm bu nonkonformist mezhepler ekonomik çıkar güdüsüne sarsılmaz bir iman katmış ve son derece özel bir maharetle bu inançlı kimselere üstün ticari yetenek kazandırmıştır. Kamu hayatından dışlanmış ve devletin maaşlı memuriyetinden yoksun bırakılmış tüm kilise karşıtlarının, bütün enerjileriyle serbest ekonomik faaliyetlere yönelmiş olmaları son derece açık değil midir? Sırf inançlarından dolayı dışlanmış bu insanlar, kendi yaşamlarını kurmak ve geleceklerini de kazanmak azmiyle, insanlar arasında onurlu bir hayat sürmek ümidiyle rasyonel etkinliğe yönelmişlerdir. Böylesine toplumdaki dışlanmış bir zümrenin, devlet himayesine girmiş diğer inanç kesimlerine kıyasla, çok daha fazla parayı elde etme tutkusuna sahip olması ve başarmak zorunda olduğunu sürekli hissetmesi gayet normal değil midir? Zira yerinden yurdundan çıkarılmış veya yurdunda mahsur kalmış kilise karşıtları için, para güç demektir, başarı veya kazanç da onurlu bir hayatı sağlayan etmenlerdir. Ayrıca dışlanmış olmaları nedeniyle sürekli olarak baskı altında bulunan kilise karşıtlarının, bu özel konuları yüzünden, her an karşılaşılabilecekleri zorlukları dikkate alarak daima rasyonel ve bireyci davranarak ekonomik faaliyetlerine hassas olmaları gerekmektedir. Bundan dolayıdır

gelmiş olsaydı, yine de bu kadar başarılı ve kazanç sahibi olur muydu tarzında düşünülecek, dinsel eğilim ile ekonomik başarı arasında kurulan nedensel bağ veya karşılıklı etkileşim ilişkisi kolaylıkla geçersiz hale gelecektir. Zira yanlıgı hep aynı olmuştur. Servet sahibi kapitalistin bireysel karakteri ve maharetleri pek dikkate alınmamış, kapitalist gelişme doğrudan mezheplerin dünyaya bakışı temeline dayandırılmıştır. Böylece din ile ekonomi arasında kurulan bu nedensel ilişkide bu sefer başka bir mezhep itibar kazanacak, örneğin Huguenotları ve Metodistler öne çıkacaktır. Weber'in kapitalizm ile Kalvinizm arasında uyumun bulunduğunu öne süren tezi, doğrulanmış olacaktır. Böylece aslında Kalvinist inanç üzerinden yükselmiş olan Metodist veya Huguenot eğilimini gösteren bu insanlar, demir sanayine hâkim olan Quaker mezhebin yerine geçmiş olacaktı.

Şayet Darby ailesi bir Yahudi olmuş olsaydı, Puritanizmin Yahudi kökenli olduğunu öne süren Werner Sombart'ın ayrıntısıyla açıkladığı gibi Yahudilerin kendi aralarında yaptıkları evliliklerle ekonomik güçlerini pekiştirdiklerinden, kurdukları iş ve aile bağıyla sanayiye hakim olduklarından söz edilecekti. Böylece demir sanayinde işçi veya yönetici olarak çalışan, hissedar veya sahip olarak şirket sermayesine katılan kimselerin aile yapıları araştırılacak, böylesine olağanüstü ekonomik başarı göstermelerinin muhtemel sebepleri üzerinde durulacaktı. On dokuzuncu asır boyunca da süren, İngiltere'ye dalga dalga gelen Yahudi göçmenler arasında, iş hayatında uzmanlaşan ve mesleğinde üstün başarı gösteren çok sayıda kimse vardı. Yapılan araştırmalar, İngiltere'ye gelen göçmen Yahudilerin, sanayinin tüm kollarına nasıl hemen uyum sağladıklarını, pek çok iş kolunda ve ticari faaliyette nasıl kolaylıkla öne çıktıklarını ayrıntısıyla açıklamaktadır. Yahudilerin iş hayatındaki başarılarını irdeleyen ve özellikle finans sahasında öncü konumuna gelmesini sağlayan nedenleri konu edinen pek çok araştırma, Yahudilerin de ancak ekonomik güce ulaşmaları ve bu parasal gücü sürekli arttırmaları halinde korunacakları duygusuna kapılmalarının önemine işaret etmiştir. Tıpkı Amerika'nın ve Avrupa'nın çeşitli bölgelerine dağılan göçmen Protestanların kendilerini güvence altına almak maksadıyla kendilerini işlerine adanması gibi, Yahudiler de ekonomik kazançları yoluyla kendilerini güvencede

---

ki, kilise karşıtlarının rasyonel muhakemeleri ve bireysel ekonomik kapasiteleri muazzam ölçekte gelişmiştir. Kilise karşıtları, sadece ve sadece en katı bilinçlilikle dürüst olarak ve en dikkatli hesaplamaları yaparak ticari başarıyı elde edebileceklerini, ancak müşterilerinin isteklerini karşılamada azami gayret göstermeleri halinde de bu kıyasıya rekabette ayakta kalabileceklerini çabuk kavramışlardı. Huguenotlar hakkında da aynı şeyler söylenebilir. Zulme uğrayan ve sürekli baskı altında tutulan Huguenotlar da, sadece, son derece akılcı ve gerçekçi kararlarıyla kendi ekonomik konumlarını korumuş, dürüstlükleriyle ve kesin hesaplama becerileriyle kazançlarını arttırmıştır." (Sombart, 1916; 283)

hissetmişlerdir. Mesleki başarı veya ekonomik kazanç yoluyla toplumda güvenli bir yer edinme bilincinin yanında, Yahudilerin, rasyonel ekonomik faaliyete uyum sağlamalarının daha pek çok sebebi olabilir. Bu çeşitli nedenlerin bir kısmı, geldikleri İngiltere’de buldukları güven ortamının ve hızlı ekonomik gelişme imkânlarının uygunluğuyla ilgili olabilir. Yahudiler için aile hayatı ve ailenin devamı çok büyük bir önem taşımaktadır. Ailenin kurulmasından devamlılığının sağlanmasına kadar tüm konuların ekonomik hayatla yakın bağlantısının olduğunu, Yahudiler biraz erken kavramıştır. Kazanmaya veya başarılı olmaya kendisini mecbur hisseden Yahudi için aile, yegâne sığınaktır ve çok önemli bir öğrenme kaynağıdır. Elbette Yahudiler de Sebt yasası ve dışa kapalılık gibi kendi kültürlerinden kaynaklanan pek çok zorluklarla karşılaşmışlardır.

Şayet Darby ailesi sofu bir Katolik olsaydı, kurtuluşu kilisede ve kilise ayinlerinde arayacağı için, en azından dinsel duyguları ile ekonomik planları arasına bir sınır çizmesi yani ayrı tutması gerekecekti. Böylece Avrupa reformunun uç mezheplerini nitelerek için isimlendirilen kilise karşıtlarının temel karakterini ifade eden, tanrı yasasının özü olan dürüstlüğe ve tutumluluğa işinin her anında bağlı kalarak sürdürülen ekonomik faaliyetin bir ibadet mertebesine çıkartılması gerektiği inancına, Katolik Darby ailesi şiddetle karşı çıkacaktı. Dinsel eğilimleri ile ekonomi etkinliğini birbirinden ayrı tutacak, kilise ayinlerine katılarak ahretini ve işinde kazanç elde ederek de bu dünyayı kazandığı duygusuna kapılacaktı. Kilise karşıtları içinde en ılımlı bir mezhep olan Quakerlerden farklı olarak Katolik Darby ailesi, belki de, kazanç maksatlı rasyonel ekonomik faaliyeti bu dünyaya meyletmek ve ahreti kaybetmek olarak görerek, kendisini tamamıyla kilise ayinlerine adayacaktı. Ancak Katolikliğin tamahkârlık ve harislik olarak lanetlediği tefecilikle, kazanç peşinde koşmayla, mülk ve servet biriktirmeyle ilgili yasaklarını af kapsamına alarak geçici ve yalan dünyanın maddiyat tutkusunu hissetmesi de muhtemeldi. Bir ihtimal kurtuluşa erişmek için kilise ayinlerine katılmayı yeterli görerek, bu dünyadan vazgeçmiş olmanın ideal hali olarak dilencililiği bile kutsayan Katolikliğin dogmatik telkinlerini ihmal ederek Darby ailesi, şayet yine de demir sanayine hâkim olmuş olsaydı, mutlaka, ekonomik gücünü evlilikler yoluyla pekiştirirdi. Gerçi faraziyeden çıkıp, rasyonel ekonomik faaliyete uyum sağlamış ve sanayileşme hareketinde de İngiltere ile rekabete girmiş Belçika’nın irdelenmesi halinde, bu tanıma uyan pek çok Katolik aileye rastlamak da mümkündür. Ancak Belçika’da kişilerin dinsel duyguları ile ekonomik faaliyetlerini karşılaştıran, yani Katolik inancın kazanç maksatlı ekonomik çabaya kişinin iç dünyasında ne derecede engel olduğunu veya Protestan dünyevi asketikizminin

bireyi hangi kapsamda rasyonel ekonomik faaliyette bulunmaya güdülediğini açıklayan, bireysel farklılıkların nelerden kaynaklandığını inceleyen tek bir saha araştırması yapılmış değildir.

Sanayi devrimi sırasında kilise karşıtlarının etkisini irdeleyen pek çok araştırma yapılmıştır. Kişiler arasında bireysel inanç ile ekonomik başarı arasında kıyaslama yapan psikolojik araştırmalar yerine, sanayi devriminde rol oynayan kilise karşıtlarının sayılarını ve ekonomik durumlarını bildiren istatistiksel incelemelerde bulunulmuştur (Ashton, 1948: 18, 42). Bu incelemelerde kişilerin iç dünyasına inilmediği gibi, yapılan gözlemlerin neredeyse tamamına yakını İngiltere'yle ilgilidir. İngiltere'de dinsel baskıya uğrayan kilise karşıtlarının Amerika'ya göç ederek burada giriştikleri ekonomik faaliyetlerde dikkat çekici başarılar göstermesi yeterince incelenmemiştir. Yine de on sekizinci asrın sonları ile on dokuzuncu asrın başları arasında İngiltere'de, bilimsel buluşları kısa sürede üretime uyarlayanlar ve iş dünyasında öncü konumuna ulaşan şirketleri sayesinde yüksek kazanç sağlayanlar arasında kilise karşıtları dikkat çeken bir çoğunluğa sahip olmuştur. Kilise karşıtları arasında başarıya güdülenmiş işadamlarının yüksek kazançlarına, yöneticilerin ve mucitlerin mesleki faaliyetlerde önemli başarıları elde etmelerine rağmen, bireylerin dinsel öğretileri algılayış kapasiteleri ve uygulayış seviyeleri hakkında hiç araştırma yapılmamıştır. Araştırmalar dolayısıyla da tartışmalar, hep dini öğretilerin içeriği ile ekonomik ilerlemenin boyutu arasında kalmıştır. Aynı durum Kalvinizm ve Yahudilik için de geçerlidir. Hollanda'da bile 1930'lu yıllardan önce, kapitalizm ile Kalvinizm arasında bir uyumun olduğunu içeren Weber'in tezine ilgi duyulmamıştır. Hollanda'da bilimsel yeniliklerde ile ekonomik başarılarda Kalvinistlerin öne çıkmasıyla birlikte, Kalvinizmin ekonomik hayat üzerindeki etkisinden söz edilmeye başlanmıştır.

Huguenotlar ile Yahudilerin ekonomik başarıları¹⁴ hakkında yapılan araştırmalar bile, tamamıyla bölgesel kalkınmışlık ile öğretisel içerik açısından

¹⁴ “Kapitalizmin ilk aşamalarında, kapitalist teşebbüs en büyük kârları sunmuş, muazzam servet vaadinde bulunmuş, yükselmenin ve toplumsal bir konum elde etmenin yolu haline gelmiştir. Bundan dolayıdır ki, toplumsal yaşamdan tecrit edilen veya kiliseye muhalif olan kilise karşıtlarının yüreklerinin ve ruhlarının derinliğinde kapitalist kazanç güdüsü ortaya çıkmış; bu inanca uygun olarak, 16. asırdan 18. asırlara gelinceye kadar yaklaşık iki yüzyıl boyunca, bankerler ve tüccarlarla birlikte sanayicilerin de önemli bir kısmı bu sonu gelmez kapitalist güdünün etkisine kapılarak kazanç peşinde koşmuştur. Tek kelimeyle, bu kazanç güdüsü ticarete ve ekonomik hayatın her kesitine hakim olmuştur. Bu konuda William Petty şunları yazmıştır: ‘Üstelik dünya ölçeğinde ticaret yapan şirketler ve hükümet organları, son derece çalışkan ve dürüst fakat aykırı inançlı kişiler tarafından ele geçirilmiş durumdadır. Örneğin Hindistan’ın Müslüman sahalalarında önde gelen tüccarlar Banyan’dır. Türk imparatorluğunda ticaret yapanlar, Yahudiler ve Hıristiyanlardır. Venedik, Napoli, Livorno, Cenova ve Lizbon’daki büyük tüccar ile bankerlerin neredeyse tamamı Yahudi ve papalığı tanımayan Katoliklerden meydana gelmektedir. Kısacası, Avrupa’nın Roma Katolikliğinin temsil eden ülkelerde bile, sanayi ve ticaretin tamamına yakın

yapılmıştır. Huguenotlar ile Yahudilerin rasyonel ekonomik faaliyeti benimsemelerinde ve uygulamalarında dinsel etkinin derecesini araştıran Sombart, 1685 yılında Huguenotların Fransa'dan çıkarılışını, Yahudilerin Portekiz ve İspanya'dan çıkarılmasında olduğu gibi, nasıl bir ekonomik geriliğe neden olduğunu vurgulamıştır. İngiltere'ye giden Huguenotlar, Hollanda ve Hamburg'un yanısıra İngiltere ve hatta Amerika'ya göçen Yahudiler, özellikle New England'da ekonomik güç haline gelen kilise karşıtları Weber tezinin uygulamalı örneklerini oluşturmuştur. Weberci açıklamaya göre, ekonomik başarıda öncü rol oynayan bu kişiler göçmen de olsalar, bunların hepsi rasyonel ekonomik faaliyete dinsel bir içerik katmış kimselerdir. Bu insanların kişilik yapıları, ekonomik hayatın hemen hemen bütün sahalarında sergilemiş oldukları işadamlığı yeteneği ve girişimcilik ruhu coşkusıyla açıklayan Sombart, Huguenotların çoğunun tüccar ve girişimci olduğunu belirtmektedir. Dünyevi asketikizm olarak da tanımlanan dinsel yöneliş ile rasyonel ekonomik faaliyet arasında kurulan bu içsel bağlantının, Fransa'da veya İspanya'da gerçekleşmesi durumunda, buralarda da ekonomik canlanmanın gerçekleşeceği öne sürülmüştür. Ancak Huguenotların sınırsız kazanç tutkusuna pek çok tüccar ve sanayici karşı çıktığı gibi, Yahudilerin hesaba dayanan çıkarıcı ekonomik mantığı da gittikleri her yerde tepkiyle karşılaşmıştır. Bütün bunlara rağmen bu göçmen grupların gittikleri hemen her yerde teşebbüs özgürlüğüne kavuştukları, serbestçe bireysel kararları alıp uygulayabildikleri bu yerlerde ekonomik ve rasyonel kararlar alabildikleri bir gerçektir. Bu nedenle, göçmen grupların ekonomik başarılarını, tek nedene dayalı olarak açıklamak yerine, dış koşulların da belirleyici olduğu pek çok etmenin tesir derecesinin öne çıkartılması daha uygun olacaktır.

---

kısmı, papalığa bağlı olmadığı aşıkara olan ve açıkça olmasa bile kiliseye boyun eğmeyen fakat Katolik sayılan kazanç hedefli kimseler tarafından yürütülmektedir. İngiltere'de, İskoçya'da ve İrlanda'da olduğu kadar Danimarka ve İsveç ile Norveç'de de, tıpkı Birleşik Devletlerde olduğu gibi, sanayi ve ticarete muazzam kazançlara sahip olanlar, yani dünya ticaretinin üçte ikisinden çok daha fazlasını ellerinde bulunduranlar, papalığa ve genel olarak da kiliseye bağlı olmayan kimselerdir. Fransa'da bile ticaretin önemli bir kısmı, büyük tüccar haline gelmiş Huguenotlar tarafından yapılmaktadır. İrlanda Katolik bir ülke olarak bilinsene bile, sanayi ve ticaret, kiliseye genel olarak da dinsel uyarılara bağlı kalmayan serbest iradeli kimselerin hakimiyeti altındadır. Bütün bunlardan sonra şu hükme varabiliriz, sanayi ve ticaret, kısacası dünyanın neresinde olursa olsun kazanç maksatlı faaliyet; dinsel kaynaklı olmadığı gibi, tam tersine aykırı inançlı kişilerin öncülüğünde gerçekleşmiştir.' Petty'nin bu görüşü, bu konuda ileri sürülmüş tek araştırma değildir. Benzeri görüşlere, İngiltere'nin sanayi ve ticaretinin gelişmesinde çok önemli bir rol oynayan kilise karşıtları hakkında yapılmış araştırmalarda da rastlamak mümkündür. Asiller zümresinden gelmeyen ve üst tabakadan olmayan kilise karşıtları, ancak kazanç elde ettiği veya başarılı olduğu sürece toplumdaki konumunu koruyabileceği duygusuyla öncülük rolünü üstlenmişlerdir." (Sombart, 1916; 288)

4. Weber Tezinin Önyargılı Bir Analizi: Offenbacher Araştırması

Almanya’da Katolik ve Protestanların bir arada bulunduğu bölgelerde yoğun araştırmalar yapan Weber, Protestan çocukların Katoliklere oranla çok daha fazla teknik öğrenim veren okullara gittiklerini, felsefe ve ahlak konularında tefekküre dalmak yerine tüccar ve sanayici olarak yetişmeye eğilimli ve istekli olduklarını öne sürmüştür. Katolik zanaatkârların gerçekten sabır ve üstün maharet gerektiren ince işlerle zaman harcarken, Protestan ustaların el sanatı göz nuru çalışma tarzını çok kısa sürede terk ederek seri imalata yöneldiklerini tespit etmiştir. Weber’in kapitalizm ile Kalvinizm arasında uyumun bulunduğunu açıklayan kuramı, dünyevi astekizm olarak tanımladığı Protestan meslek ahlakı kapsamında sanayi ve ticaret işlerine yönelmelerinde, kurtuluşu kilise içinde ve şekilci ayinlerinde aramak yerine Alman mistisizminin de etkisiyle saf inancı ve sevgi dolu dürüstlüğüyle tanrıya kendi içinde kavuşma inancı öne çıkmıştır. Weber, gerçekte mistisizmin ruhani tefekkürü ve dolayısıyla insanlardan tecrit olmayı zorunlu kılmasına rağmen, çilenin ekonomik faaliyette çekilmesini ve iş sırasında karşılaşılan bütün zorluklara İsa’nın acılarını dünyevi çabalarında hissederek katlanılmasını öngören Protestan dünyevi asketizmle bu irrasyonel içeriğini kaybettiğini ikna edici bir üslupla açıklamıştır. Ayrıca lutherist ile kalvinist meslek anlayışı¹⁵

¹⁵ “Luther’in mesleği anlayışı, son derece muhafazakâr ve hükümdara tâbi ve muti bir telâkki mahsulüdür. Her fert, kim olursa olsun, mesleğinde kendini Allanın bir memuru gibi hissetmeli, bizzat Allahın onu bu yere koyduğuna kani olmalıdır. Kunderacı, nalbant, köylü, sanatına ve işine sahip her kişi, mesleğinde sabitkadem olmalıdır. Kalvinizmde başka türlü oluyor: bu mezhepte de herkes doğrudan doğruya Allah tarafından vazifelendirilmiştir. Fakat bu vazife, hayat boyunca sadıkane memuriyet hizmetinin ifası değil, elden geldiği kadar kulluk etmek suretiyle tanrının şanını yükseltmek, çoğaltmaktır. Bunun için birçok yollar vardır ve herkes’ en ileri gidebileceği yol ne ise onu seçecektir. İktisadî hayatta da böyledir. Nitekim on yedinci yüzyılda yaşayan İngiliz Kalvinist rahiplerinden Richard Baxter diyor ki, ‘Allah sana doğrulukla daha fazla kazanabileceğin bir yol gösterdiği halde, sen bu yoldan gitmeyi ret edersen ve daha az kazanabileceğin bir yolu seçersen, çağrıldığın hidâyet ve ilham yolundan sapmış olursun.’ Görüyorsunuz ki, kalvinizmin meslek kavramı dinamik, faaliyetçidir. Luther mezhebindeki bunun aksine olarak statiktir, duraklayıcıdır. Fakat kalvinist yalnız Allah’a kulluk etmek için çalışmaz, âlemlerin hâkimi olan Yaradan her ferdin mukadderatını ezelden tayin etmiş, içlerinden bazılarını ebedî saadete kavuşturmuş, bazılarını da ebedî lanete mahkûm kılmıştır. Fakat acaba insan Allah’ın lütf ve inayetine mahzar olduğunu nereden anlayacaktır? Allah’ın sevgili kulu olmanın en şaşmaz alâmeti zühd ve riyazatta sebat ve bu sebat da ancak bir mesleğin sürekli olarak icrasında gösterilebilir. Bu suretle kalvinizmde pek mühim bir rol oynayan disiplin ülküsü ortaya çıkmıştı. Kendi kendine disiplin, insanın kendisi üzerine hâkimiyeti, kendi nefisine karşı son derece şiddetli ve aman bilmeyen hâkimiyetidir. Şimdi de Luther tarafını tetkik edelim: ‘Ağlamak çalışmaktan hayırlıdır, ıstırap her türlü fiil ve hareketten üstündür.’ Memleketlerin birçoğunda Kalvinistler baskı altında olan bir azlık teşkil ettikleri için, tabiatıyla devlet memuriyetlerinden ve her türlü âmme işlerinden uzaklaştırılmışlardır. Onların da Yahudiler gibi ticarî alanda özel işlerle uğraşmalarından başka yapacak bir şeyleri kalmamıştı. Fakat Kalvinistler bu durumlarında da dinî prensiplerinden ayrılmamışlar yani dünya işinde zühd ve riyazat, mesleklerinde yararlık, kendi nefislerini kontrol ve birbirlerini mürakabe, Allah’ın şan ve şerefi namına kulluk etmek prensiplerine sadık kalmışlardı. Baxter, ‘Allah için servet kazanmaya bak, o yolda çalış’, diyordu. Tembellik bütün kötülüklerin başlangıcı olduğu için, durmadan devamlı çalışmak, aynı zamanda şeytana ve günaha karşı korunmak yolunda en iyi bir araç teşkil etmiş oluyordu. Artık durmamacasına

arasında kesin bir ayırım yapan Weber, mistisizmin çalışma hayatında rasyonel bir içerik ve işlev kazandığını öne sürmüştür. Özellikle kalvinist meslek anlayışında, herkese sevgide ve dürüstlükte eşit davranılmasını ve hiç kimseye kötülük yapılmamasını şart koşan tanrı yasasına çalışma yaşamının her anında bağlı kalınmasıyla, içten tanrıyla doğrudan iletişim kurularak (yani mistik hal ile) yasaya uygun davranışın denetim altına alınmasıyla, mistisizm rasyonel bir içerik kazanmıştır. Böylece, mistisizmin rasyonel bir muhtevaya kavuşmasıyla, verilen borçtan faiz alınmasını ve alıcının razı olduğu fiyat üzerinden satışın gerçekleşmesiyle doğan ticari kâr sağlanılmasını da içeren kazanç maksatlı ekonomik faaliyet yaygınlaşmıştır.

İçten tanrıya yönelten ve davranışlarda tanrı yasasına bağlı kalınmasını kişinin maneviyatında kurduğu iç muhasebeyle dıştan denetleyen rasyonel mistisizmle; Protestan ustalar bile rasyonel bir inanca sahip olmuşlar, mesleki başarıyı tanrısal lütuf olarak görmüş, işinde yükselmeyi yani daha üst konumlara geçmeyi uhrevî kurtarılmışlığının veya ezeli seçilmişliğinin bir kanıtı olarak algılamışlardır. Dinde dünyevileşmeyle ve dünyevi işlerde de dinselikle yükselen çalışma hayatına gösterilen rağbet hakkında söylenebilecek tek şey, düşük maliyetle seri üretimi mümkün kılan daha çok verimli olma arzusunun dolayısıyla daha çok kazanç sağlama tutkusunun dinsel bir içerik kazanmış olmasıdır. Katolik işçiler el sanatları maharetiyle uzun zaman harcarken, Protestan işçiler sanayi tesislerine katılmakta ve seri üretim yapan makineleri kullanmasını öğrenerek birer endüstri işçisi olarak yetişmektedir. Protestan işçileri makineyi üretimde kullanabilen verimli bir emek faktörü haline yönelten temel etken, zahmetli nakış veya işleme uğraşlarıyla Katolik sabır tahammülü ve sessiz kalıp istihareye dalma miskinliği değil, işinde yararlı olarak tanrı şanını yeryüzünde insanlara tanıtmaya emelidir. Protestan işçiyi böylesine aktif ve bireysel kılan etkenlerin mesleğiyle bağlantılı olduğunu öne süren Weber, işletmenin üretim tekniği ve çevre koşullarının uygunluğunun yanı sıra kişinin zihinsel ve ruhsal durumunun da bu yararlılık eyleminde etkisinin olduğunu savunmuştur. Protestanların yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde el sanatları uğraşına çok nadir olarak rastlandığını belirten Weber, buralardaki çalışma maksadının da parasal kazanç olmadığını, tıpkı genel olarak Katoliklerde olduğu gibi kanaatkârlıkla belirlenen gereksinimlerin karşılanması olduğunu, yani geçim ekonomisinin hâlâ geçerli olduğunu öne sürmüştür.

çalışma, kendi kendini bir inzibat içine alma, hudutsuz kazanç ve harcaş hususunda zahitvari bir tasarrufla el ele vermişti ve bu beraber yürüyüş en yüksek dini, ahlâki ve sosyal müeyyidelerle oluyordu.” (Rüstow, 1942; 137-138)

Sanayinin dışında kalan ve fazla bir kazanç sunmayan el sanatları uğraşısının bırakılarak, endüstri işçileri etkinliğinde bir grup oluşturulması, aslında, fabrika işçilerinden daha çok yine bir ücret karşılığında istihdam edilen ustaların ve eğitim görmüş yöneticilerin varmayı arzuladığı hedef olmuştur. Başlangıçta seri üretimde görev alan fabrika işçileri, büyük bir ekseriyetle eğitim görmemiş kimselerden oluşmasına rağmen; bunların el sanatları işçilerine kıyasla çok yüksek ücret almalarının nedeni, nispeten düşük maliyetle daha çok malın üretilmiş olmasıdır. Oysa sosyal statü ve ekonomik getiri düşüncelerinden tamamıyla ayrı olarak bu konuya bakan Weber, işinde maharetlerini geliştiren el sanatları ustasının, makinenin çalışmasını denetleyen endüstri işçisine kıyasla çok daha fazla nitelikli emek sarf ettiğini belirtmiştir. Ancak el sanatları ustasının, çok üretmek çok kazanmak yerine çok az üretmek maharetlerini sergilemek istediği için, girişimcilik ruhuna sahip olamadığına dikkatleri çekmiştir. Talep hareketlerini çok yakından takip eden mağaza sahipleri ve daha çok mal üretmeleri için imalatçılara şiddetli baskı yapan büyük tüccarlar, Weber'e göre, kendi iç dünyalarında kurdukları parasal kazanç veya mesleki başarı yoluyla tanrısal kurtuluşa erişme emeli, kısaca Protestanlığın dünyevi çilekeşliği, sanayi üretimine geçişi sağlayan en önemli psikolojik güdüyü oluşturmuştur. Weber'in, maharetlerin işlendiği el sanatları ile malların seri olarak üretildiği makineli endüstri arasında yaptığı ayrımın ve Katolik-Protestan yakıştırmasının, çok fazla ilgi çektiği ve araştırmacıları bu sahada inceleme yapmaya yönlendirdiği bir gerçektir.

Weber tezini doğrulamak veya çürütmek¹⁶ maksadıyla pek çok araştırma yapılmışsa da, Protestanların dünyevi asketikizmi ne oranda bildiği ve davranışlarına yansıttığı ve Katoliklerin de hangi derecede dogmatik biçimlenmeye uğradığı hakkında bir güdü-eylem araştırması hiç yapılmamış, sadece istatistiksel rakamlara yer verilmiştir. Weber'in tezinden yoğun bir şekilde etkilenen Offenbacher, işyerinde çalışanlar ve sahipleri hakkında yaptığı araştırmada, Protestanlar ile doğrudan dünyevi asketikizmi kast etmiş,

¹⁶ "Protestan iş ahlakıyla ilgili olarak 1960'lı yıllardan beri giderek artan miktarda yapılan araştırmalarda, Protestan inançlarının ekonomik ilerlemedeki rolüyle ilgili olarak psikologların kuşku ve itirazları şiddetlenmiştir. Zira iş davranışına dönüşen ve bireylerin faaliyetine doğrudan tesir eden güdüler arasında, Protestan inançlarının izine rastlanılmamıştır. Yapılan tüm araştırmalarda, çalışma için açığa çıkan en önemli güdü arasında bireysel ilerleme arzusunun ve daha iyi yaşama tutkusunun, hiç bir dinsel öğretiye yer vermeyecek derecede çok güçlü olduğu kesinlik kazanmıştır. İşle ilgili işten kaytarma, dakiklik, sıkı çalışma, terfi görme, verimlilik, akılcılık vs gibi eğilimlerden hiç birinin dinsel inanç türüyle ilgisi olmadığı; tamamıyla çalışma koşullarından ve kişisel özelliklerden kaynaklandığı sonucuna varılmıştır. Kazanç peşinde koşma veya mesleki başarı elde etme hakkındaki tüm davranışlar, dinsel inanç veya Protestan ahlakı gibi tek kaynağa bağlanamayacak kadar çok karmaşık ve çok nedenlidir." (Furnham, 1990; 283)

Katolikler ile de parasal kazanca ve dünyevi işlere kapalı olan uhrevi çilekeşliği ifade etmiştir. Bu makalemizde sürekli olarak vurguladığımız gibi, Protestan şahısların dünyevi asketikizmi ne oranda davranışlarına aksettirdiğini ve Katolik kişilerin de uhrevi asketikizme bağlı kaldığını analiz eden bir güdü tahlili bu güne kadar yapılmış değildir. Böyle bir güdü tahlilini içermemiş olsa da Weber, Martin Offenbacher'ın yaptığı bu Baden saha araştırmasından oldukça fazla etkilenmiş ve ünlü 'Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu' kitabına alıntılar yapmıştır (Weber, 1921; 176-181). Offenbacher'ın tablolarından adeta bir suret çıkarmış olan Weber, bu istatistiksel sonuçları kendi tezinin somut delilleri olarak aktarmıştır. Baden'de 1895 yılında oturanların % 37'si Protestan ve % 61'i Katolik, % 1 ya da 2'si Yahudi olduğu halde, orta öğrenime devam edenlerin % 48'i Protestan, % 42'si Katolik ve % 10'unun Yahudi olduğunu, Offenbacher bu tablolarda göstermiştir. En az Offenbacher kadar Weber de bu istatistiksel bir döküm veren tablolara çok büyük bir önem vermiş, Protestanların eğitimdeki bu nispi fazlalığının dinsel inançlarından kaynaklandığı sonucuna varmıştır. Oysa Baden'in demografik yapısı hakkında sonradan yapılmış ayrıntılı araştırmalarda, Offenbacher'ın tablolarında yer alan bu rakamların son derece yanıltıcı mesajları verdiği kesinlik kazanmıştır. Baden'de okula katılım eğilimi üzerine kurulan ve Offenbacher'ın istatistiksel analizine dayanan Weber'in kapitalist gelişme ile Protestan dağılım arasında öne sürülen nedensellik bağlantısı, şehir yaşantısında etkili olan pek çok faktörü dikkate almamıştır. Örneğin kasaba ve köyleriyle Baden nüfusunun çoğunluğu Katoliklerden meydana gelmesine rağmen şehir merkezi itibarıyla Protestanlar büyük çoğunluğa sahiptir. Şayet okullardaki çocukların Katolik-Protestan dağılımı okulların bulunduğu şehir merkezi nüfusundaki Katolik-Protestan oranıyla kıyaslanmış olsaydı, Weber kuramına aykırı fakat gerçekleri yansıtan sonuçlara ulaşmak mümkün olacaktı. Böylece, Katoliklerin de en az Protestanlar kadar mesleki eğitime ilgi duydukları gerçeği gizlenmemiş olacaktı. Weber'in 'Katolikler çok fazla uyurlar, Protestanlar ise iyi beslenirler' ifadesi, çok kimsenin sınırlarını bozmuş olsa da, esas olarak bu iki mezhebin benimsettirdiği yaşama tarzı arasındaki farklılığa abartılı şekilde dikkatleri çekmektedir.

Teknik ve mesleki eğitime yönelişleri bakımından Protestanların Katoliklere kıyasla çok daha eğilimli oldukları iddiasının zorunlu bir sonucu olarak, iş bilgisiyle donatılmış ve disiplinli çalışma ortamında nefis mücadelesine girişmiş Protestanların zengin, Katolik ülkelerin ise geri olduğu görüşü Weber ile birlikte Offenbacher tarafından öne sürülmüştür. Servet sahipleriyle ilgili olarak yaptıkları araştırmalar, vergi tablolarına dayanmaktadır.

Baden’de 1897 yılındaki vergiye bağlanmış servetin 4.7 milyar mark olduğu görülmektedir. Bu tabloda toplam vergi matrahını oluşturan bu miktarın 1.6 milyarı Protestanlara, 0.3 milyarı Yahudilere ve 2.8 milyarı da Katoliklere ait olduğu belirtilmektedir. Tablolara göre vergi yükümlüsü olarak Katolikler, toplam servetin % 60’ını elinde tutuyormuş gibi gözükmektedir. Diğer bir deyimle, istatistiksel olarak kayıt altında tutulan servet içinde tutulan paylarının, toplam nüfustaki temsili oranına göre çok yüksek olduğu görülmektedir. Oysa Offenbacher, sermaye üzerinden elde edilen kazançlar yönüyle matrah dağılımının incelenmesi halinde, çok farklı sonuçlarla karşılaşılacağını öne sürmektedir. Tabloda faiz ve kâr şeklindeki teşebbüs kazançlarında ilk sırayı Yahudiler alırken, Protestanlarda hemen arkalarından ikinci sırada gelmekte, Katolikler ise finans sahasında çok önemsiz bir pay almaktadır. Offenbacher, 1895 nüfus sayımlarını esas alarak, her bin Yahudinin toplam sermaye üzerinden 4.1 milyon mark, her bin Protestanın 0.95 milyon mark ve her bin Katolığın de 0.59 milyon mark aldığı sonucuna ulaşmaktadır. Böylece Offenbacher, başlangıçtaki eğitimle ilgili iddialarını, bu sefer de gelir dağılımı üzerinden tekrar etmekte, Protestanların Katoliklere kıyasla daha fazla gelir aldıkları sonucuna ulaşmaktadır. Gerçekten de Offenbacher’in kendisine özgü sayılan bu hesaplama mantığı içinde, Yahudilerin ortalama servetin üzerinde bir sermaye varlığına sahip bulunduğunu gösteren tabloları, son derece dikkat çekici bir etkide bulunmuştur. Protestanlar ile Katolikler arasında yaptığı kıyaslamalarda, nüfus fazlalığına dayalı olarak, Weber tezinin geçerliliğini doğrulayan hesap sonuçlarına ulaşmış olsa da Offenbacher; Protestanların kişisel eğilim olarak dünyevi asketikizme bağlanarak rasyonel ekonomik eyleme yönelindikleri görüşünü benimsemiştir. Ayrıca Offenbacher, kurtuluşu kilise içinde ve ayinleri aracılığında arayan Katoliklerin, en azından çalışmayı ibadet mertebesine çıkartamadıkları için, kazanç maksatlı işlere hiç yanaşmadıklarını belirtmiştir. Fakat Offenbacher, ölümden sonraki hayatı tanımayan ve tanrısal ödülü de cezayı da yaşanan bu dünyada verileceğini bildiren günümüz Tevrat’ına iman etmiş Yahudilerin, zenginliği tanrının ödülü ve fakirliği tanrının cezası olarak kabul ederek bol kazanç peşinde koştuklarını kanıtlayan, tek tek kişilere sorular sorarak güdüsel tahlillerde bulunmamıştır.

Offenbacher, tamamıyla toptancı bir yaklaşımla, Weber kuramını doğrulayan kanıtları yaratma gayesini taşımıştır. Offenbacher’e göre, Protestanlar ile Yahudiler rasyonel ekonomik etkinliğe uyumludur, fakat ibadeti dünyanın dışına çıkartan Katolikler paralı ekonomiye dahi yabancıdır. Önyargılı bir tutumla Offenbacher, gözüyle gördüklerinden de söz eder. Baden’de Protestanlar servet sahibi olmalarına rağmen son derece sade bir yaşam

sürmektedir, feodal dönem hayranlığı içindeki Katolikler ise eski israf dolu yaşam tarzının özlemiyle mülk satarak fakirleşme eğilimine girmişlerdir. Parasını gizleyip servetini kolay taşınabilen kıymetli madenler şeklinde arttıran Yahudilerin önemli bir kısmı çok zengindir fakat hiç belli etmemektedir, günlük dua saatleri ve Cumartesi günleri dışında Yahudileri aylak halde görmek mümkün değildir. İçlerinde boş oturan bir kimseye hiç rastlanmayan Yahudiler, isimsiz poliçelerin mucidi ve şirket sermayesinin paylara bölünerek hisse senetler şeklindeki ortaklığın öncüleri olarak, taşınır servetlerini kolaylıkla sermayeye dönüştürmüşlerdir. Kısa zamanda tefecilikten yatırımcılığa geçen Yahudiler, dünyanın her yerindeki akrabalarıyla kurdukları sıkı ilişkilerle şirketlerin en etkili finansörleri haline gelmiş, taşınabilir halde tuttıkları servetlerinin önemli kısmını hisse senetlere aktararak şirket sahipliğine yönelmişlerdir. Weber'in kuramının¹⁷ tesirinde kalarak, meslek faaliyetlerinden ve tarımsal işlerden men edilen Yahudiler Offenbacher'e bakılırsa, bir avuç çok zengin sermayedarın dışında, özellikle Rusya ve Polonya'da yaşayanlar çok uzunca bir zamandan beri fakirdir, buralarda ve Amerika'da bile tamamına yakın büyük çoğunluğun ekonomik gelişmeye katkısı kesinlikle yoktur.

Yahudiler ile Yahudilik arasında kurulan bu mantığı, Weber'in ifadelerini kullanacak olursak, dünyevi asketizm ile Protestanlar ve manastır münzeviliği ile Katolikler için de işletmek mümkündür. Offenbacher'e göre, köyde yaşamaya ve insanların arasından çıkmaya eğilimli olan Katoliklerin aksine, Protestanlar şehir merkezlerinde yaşamaya çok fazla istek duymaktadır. Sırf bu nedenden dolayı, şehir hayatının dayandığı parasal ticaretin yoğunluğuna kapılarak Protestanlar, nakit varlıklarını çok daha fazla arttırmış ve çok dikkatli karar vererek servetlerini yatırımlara aktarmada yetenekli olmuşlardır. Offenbacher taşınmazlar konusunu irdelerken, şehir hayatının ekonomik işlevini gerçekten zihninde çok etkili bir şekilde değerlendirmiştir. Kayıtlardan yapılmış olduğu aktarımlarda, 2000 kişiden daha az sakini olan bölgelerde yaşayanların % 61,5'ğunun Katolik, % 46,5'ğunun Protestan olduğunu; 20.000'nin üzerinde

---

¹⁷ “Dinsel inanç ve dinsel yaşama pratiğinin yarattığı, kişiyi eylemsel davranışta bulunmaya zorunlu kılan psikolojik yaptırımların baskısını araştırmaktayız. Daha sakin bir kimse olarak Katolik, daha az bir kazanma dürtüsüne sahip bulunduğundan; çok az bir geliri sunsa dahi, mümkün olduğu kadar fazla güvenli olan bir yaşama tarzını, kazanma onuru ve zengin olma şansını beraberinde getirecek olsa bile, riskli ve heyecanlı bir hayata daima tercih edecektir. Tamamen yüzeysel bir bakışta bile, hem Katoliklikte ve hem de Lutherçilikte, dinsel hayat ile dünyevi faaliyet arasında derin bir ayrılığın bulunduğu derhal fark edilir. Nihai sonuçları itibarıyla Lutherçiliğin kesinlikle meydana getiremediği, kilise ve ayinleri yoluyla erişilecek kurtuluşu Kalvinizmin tamamıyla bünyesinden çıkartıp atması, Katoliklik ile olan kesin belirleyici farklılığını ortaya koymaktadır. Kalvinizmin orta çağ asketizmiyle olan farklılığı gayet açıktır. Kalvinizm, metodik hayatı, Katolikizmde olduğu gibi manastır hücreleriyle sınırlandırmamıştır.” (Weber 1921; 36)

nüfusu olan kentlerde ise % 24.3'nün Protestan ve % 13'ünün de Katolik olduğunu belirtmiştir. Kırsal bölgelerde yaşamak isteyen Katolikler ile şehir hayatına rağbet eden Protestanlar arasındaki oransal farkın, şehirdeki Katolik ile Protestanların sermaye yatırımı biçimindeki nakit varlıklarını kullanma etkinliği arasında kurulan oransal farkla aynı olduğunu öne süren Offenbacher; Protestanları şehirliler ve Katolikleri de kırsaldakiler olarak görmüştür. Oysa Offenbacher belirtmemiş olsa da, mezheplerin ve zenginliklerin bölgelere göre dağılmasında esas belirleyici faktör, dinsel öğretiler değil de çevresel koşullardır. Kentlerde özellikle de ticaret ve sanayinin merkezi haline gelmiş büyük şehirlerde iskan edenler arasında Protestanların çoğunlukta olmasının dinsel öğretiyle ilgisini araştıran Offenbacher, tıpkı okul eğilimi ve servet dağılımıyla yaptığı araştırmalarında vardığı yargıya burada da ulaşmış, şehir veya kırsal arasında yapılan tercihte dinsel güdülerin belirleyici bir rol oynadığını öne sürmüştür. Diğer bir deyişle, insanlar Protestan oldukları için şehir merkezlerinde ikamet etmişler, Katolik oldukları için de kırsaldan çıkmamış veya köylere yönelmişlerdir.

Halbuki o sıralar yeni bir din olan Protestanlık kadar, bir ideoloji olarak Fransız devrimi de insanlara getirmiş olduğu bireysel haklarla, öncelikle bütün şehir merkezlerinde oturan insanlara derinden tesir etmiştir. Protestan olduğu için şehre gitmesi yerine şehirli olduğu için Protestan olmayı seçme ihtimalinin olması bile, Weber'in kuramına gerçeğe uygunluk veya geçerlilik kazandırma gayretindeki Offenbacher'in araştırmalarını hatalı bir nedensel bağlantı üzerine kurduğu sonucuna götürebilir. Nitekim şehirli sakinlerin sermayelerini ve enerjilerini topraktan ve tarımdan çekip sanayiye ve ticarete aktarmalarının, çocuklarının mesleki ve teknik eğitime yönlendirerek zamanlarının boşa gitmesini önlemelerinin, topraksız veya mülksüz insanların da şehirlere akarak birer sanayi işçileri haline gelmelerinin nedeni; dinsel öğretiler değil de, şehir hayatının kendisi yani yaşamın zorunlulukları olabilir. Böyle bir durumda, yani şehir hayatının kişileri Protestanlığa yönlendirdiği, parasal kazanç veya mesleki başarı peşinde koşmayı zorunlu kıldığı düşüncesi; Weber'in dinsel tipleştirme ile rasyonel ekonomik faaliyet arasında kurduğu nedensellik bağına altüst edecektir. Protestanların büyük kentlerde yaşamayı tercih etmesi, veya bunun tersi bir düşünce olarak, Batıda büyük kent sakinlerinin ve şehir merkezlerine yerleşmiş insanların Protestanlığı kendilerine daha uygun görmeleri; Almanya'nın Baden ve diğer şehirlerinde geçerli olduğu kadar, Avrupa'nın diğer şehirlerinde de görülmesine hiç şaşmamak gerekir. Amerika Birleşik Devletlerinde ise, kırsal nüfusun % 90'ı Protestan fakat şehir merkezlerinde çoğunluk Puritan olduğu için durum biraz daha ileri boyutta ve tersinedir.

Kırsaldaki Protestanlardan hemen hepsinin bağlı olduğu bir kilise olduğu için, şehir merkezlerinden farklı veya zıddı olarak, kilise karşıtlığı eğilimi pek rağbet görmemiştir. ABD’de şehirlerinde rastlanan Katolikler, özellikle de Doğu eyaletlerinin büyük sanayi merkezlerinde iskân tutmuşlardır. ABD’nin şehirlerinde ve şehir merkezlerinde yaşayan Puritanlar ise, Weber’in gerçek Puritanlar olarak tanıttığı, yani dürüstlükleriyle ve disiplinli meslek hayatlarıyla olduğu kadar tutumluluklarıyla ve sade yaşamlarıyla da çalışmayı ibadete ve işyerini de ibadethaneye çeviren ideal tipteki dünyevi asketiklerdir. Ne var ki, dünyevi asketikizmin ABD’deki tek temsilcisi, dünyayı dinselleştirirken dini de dünyevileştiren kilise karşıtları değildir. Biraz tuhaf gelecektir ama kurtuluşu kilise ile sınırlandırmış olan Katoliklerden kilise ayınlarının müdavimi İrlandalılar da, çift taraflı (yani dini dünyanın içine çekerken dünyayı da dinin dışına çıkartan) bir dönüşümü içeren benzeri bir eğilimi¹⁸ göstermişlerdir. Sadece Almanya ile sınırlı kalan ve din değiştirmelerinin nedenlerini araştıran Offenbacher, açıktan açığa Katoliklikten Protestanlığa geçenlerin yanında; Katoliklikten hiç kopmaksızın yani cemaat olarak kurtuluşunu kilisede dilerken, Protestan bir eğilim gösteren yani bireysel olarak kurtuluşunu kendinde ve gerçek yaşamında bulan şahıslara da rastlamıştır.

Şehir hayatını yeğleyen Protestanların veya kentlerdeki hayatlarına uygun geldiği için Protestan dinine meyleden şehirlilerin, mesleki ve teknik eğitime ilgi duymalarının veya sermaye kazançlarını elde etmeyi arzulamalarının temel nedeninin; kentin sunduğu olanaklar (kütüphane, okul, aydın çevre, matbuat, ekonomik kurumlar, yerleşmiş davranışlar vs) ile zorunlu kıldığı eğilimler (eğitim görme, bilgili ve meslek sahibi olma, sürekli bir işte çalışma vs) olduğu bir gerçektir. Din ile ekonomik yaşam arasında doğrudan bir bağ kuran veya tek

¹⁸ “Amerika’daki Protestan, Katolik ve Musevilik olmak üzere üç dinsel topluluk ülke nüfusunun önemli bir kısmını oluşturmakta; Amerikan yaşam tarzı olarak da tanımlanan üç büyük havuzu, daha doğrusu birbiriyle kaynaşıp bütünleşmiş bir potayı ifade etmektedir. Amerika’daki Protestanlar, elverişli koşullarda doğmamış olsalar da kendi gayretleriyle yükselir ve orta sınıf içinde sağlam bir yer edinirken; Yahudiler ve Katolikler, özellikle büyük sanayilerin kurulduğu şehirleri tercih etmiştir. Öyle ki Yahudilerin yüzde 75’i şehirdeki metropollerde yaşarken, Katoliklerin yüzde 43’ü de nüfusu 500.000’e ulaşan şehirlere yerleşmiştir. Gördükleri mesleki eğitimin de etkisiyle iş hayatına ısrarla yönelen Yahudiler Amerika’daki burjuvalar içinde önemli bir işleve sahip olurken, tarım işçiliği veya niteliksiz sanayi işgücünde çok önemsiz bir yer tutmaktadır. Nitelikli işgücüyle ve hizmet sahasındaki yarı-nitelikli çalışanıyla Amerika’daki Katolikler işçi sınıfı arasında öncü rolünü üstlenmişlerdir. Kuşkusuz, Katolikler Amerikan nüfusunun neredeyse ¼’ünden fazla bir kısmını oluştururken Yahudilerin oranının çok önemsiz olması, kalan büyük çoğunluğun ekseriyetle Protestan olması bu oranları daha anlamlı kılmaktadır. İşadamları, meslek erbapları ve beyaz yakalılar arasında Yahudilerin oransal miktarı artış göstermektedir. Amerika’daki sosyo-ekonomik koşullar Yahudilik ile Hıristiyanlığın geliştiği zemini giderek daha fazla müşterek kılmış olduğundan, Katolik-Protestan-Musevi arasındaki mesafeler daralmış, ilişkilerin yoğunlaşmasının etkisiyle insanlar birbirine yakınlaşmış, Yahudi-Hıristiyan eğilimi kadar Hıristiyan-Hindu benzerlikleri de artmıştır. Böylece ortaya çıkan zihniyet barışı, Amerikalıların dinsel beklentileri haline gelmiştir.” (Herberg, 1955; 218).

yönlü bir nedensel açıklama getiren Weber ile Offenbacher tarafından pek dikkate alınmamış olması, yöneltilen eleştirilerin odağını oluşturmuştur. Baden’li sakinlerin meylettiği mesleki ve teknik eğitim görme arzusunun altında yatan temel neden, özel bir bölgede sunulan öğrenim olanakları ve teşebbüs serbestliği olduğu gerçeği, Offenbacher tarafından tamamıyla gözardı edilmiştir. Weber’in ideal tipler kapsamında Katolikliği ve Protestanlığı tanımlayıp sonra da bunun uygulanış şekli olarak gelişmiş ekonomiler ve zenginleşmemiş ülkeler ayırımına gitmesi, gerçeklerden kurama gitmek yerine uygulamayı teoriye uydurma gayreti olarak görülmüştür. Elbette Weber’i eleştirmede temel alınan, şehir hayatının sunduğu imkanların ve biçimlendirdiği hayatın disiplinli iş yaşamını zorunlu kıldığı gerçeği, daha kapsamlı olarak araştırılabilir ve şehirleşmenin farklı dinlere olan etkileri irdelenebilir. Ekonomik ilerlemelere neden olan temel faktörleri (rasyonel devlet, rasyonel hukuk, rasyonel teknoloji, rasyonel hayat tarzı vs) saymış olmasına rağmen, Weber, bunların tamamını rasyonelleşen dinin yani dünyaya yönelen dinin rasyonelleşme sürecini başlatması ve toplumsal hayatın tüm kesitlerini rasyonelleştirerek nüfuz etmesi koşuluna bağlamıştır. Ekonomik faaliyetleri mezhep özellikleri kapsamında inceleyen Weber, Katolik Fugger ve Alberti gibi örnek kapitalist şahsiyetleri bile gayet yüzeysel olarak incelemiştir. Ekonomik ilerlemeye neden olan temel faktörleri ve Katolik şahsiyetleri, sanki önemsiz ayrıntıların gibi hiç üzerinde durmayan Weber; coğrafik buluşlar ve yeni deniz yollarının bulunması gibi¹⁹ çok önemli konulardan ise, sadece söz etmekle yetinmiştir. Oysa Protestanlık yerine yeni deniz yollarının açılmasıyla, gelişme ile zenginlik İtalya’dan İngiltere ve Hollanda limanlarına kaymış, Kuzey Avrupa Güneyin üstünlüğünü ele geçirmiş, Atlantik ile bağlantı kuran liman şehirleri çok kısa sürede hızlı ve

¹⁹ “Doğuya giden yolları Türkler Hıristiyanlara kapatınca, Venedik monopolü dayanılmaz sıkıntılara uğradı. Doğuya çıkmak için yapılan keşiflerle birlikte Avrupa’da, muazzam miktardaki ekonomik güç ile kaynaklar, güneyden ve doğudan kuzeye ve batıya doğru akmış ve el değiştirmiştir. Alman ve İngiliz ticaret kayıtları göstermektedir ki, keşiflerden bir asır önce Kuzey Avrupa’nın güçleri servette ve uygarlıkta gelişme kat etmiş olsa da, keşiflerden bir asır sonra İngiliz ekonomik gelişmesi ile kıtasal bağlantılar birlikte muazzam servetin elde edilmesini sağlamıştır. Böylece çok daha büyük bir ekonomik güçle Türklerin etrafı sarılmış, Doğuyla yapılmak istenilen ticari ilişkilerin güçlenmesinin çok ötesinde, mutlu bir hadise olarak keşifler yeni deniz yollarını açtığı gibi bilimsel ilerlemenin önemini bile kabul ettirmiştir. Ticaret yollarının değişmesiyle birlikte Venedik çöküşe geçmiş ve Güney Alman şehirleri Venedik’in ithal ettiği ürünleri başka yerlere götürmüştür. Yeni ticaret yolları veya deniz taşımacılığıyla Flemenk (Hollanda, Belçika, Lüksemburg) diyarı bir anda ekonomik merkez haline geldi. Portekiz ve İspanya’nın yeni ekonomik emperyalizmi, madencilik ve tekstil sahasında kapitalist teşebbüsün yükselmesini sağlamış, yöresel değil fakat kıtasal ölçekte ayrıcalıkların tanındığı muazzam sermayeli ticaret şirketlerinin yayılmasına neden olmuş, yüksek kazançlarıyla kısa sürede devasa birikimleri kendisine çeken kapitalist şirketler karşısında hiçbir Ortaçağ kalıntısı varlık sürdürememiş, fiyatlardaki dalgalanmalarla alışılmış tüm ekonomik ilişkiler çöküntüye uğramış ve Ortaçağ tarım toplumu daha fazla ayakta kalamamış, yeni bir para gücü Avrupa’ya hakim olmuştur. Kolonilerden muazzam parasal servetlerin kazanılması, yeni deniz yollarının açılmasıyla mümkün olmuştur.” (Tawney, 1998: 61).

kapsamlı gelişmeler göstermiş, Amerika'nın Kuzeyi zengin tarım diyarı Güneyine kıyasla sanayi ve ticaret merkezi haline gelmiştir.

SONUÇ

Her ülkenin sanayileşmesi sırasında çok farklı faktörler öne çıkmakta, diğer faktörlerin de katkılarıyla ekonomik ilerleme olanaklı olmaktadır. Farklı ülkelerde ve çeşitli dönemlerde, ekonomik gelişmeye neden olan bu faktörlerden her biri öncü ve belirleyici bir rol üstlenmişlerdir. Bu faktörlerden birinin diğerlerine kıyasla her zaman ve her ekonomide üstün olduğunu öne sürmek, gerçekçi bir yaklaşım değildir. Coğrafik keşiflerden yeni ekonomik merkezlerin kurulmasına, göçlerden koloni ticaretine, bilimsel ve teknik gelişmelerden yer altı ve üstü zenginliklere, pazarın talep faktöründen ürünü tüketicisine ulaştıracak koşulların uygunluğuna, teşebbüs ve düşünce özgürlüğünden rasyonel devlete varıncaya kadar daha pek çok faktörün ekonomik ilerlemede öncü rolü veya etkili katkısı olmuştur. Avrupa'da kapitalist gelişmeyi veya sanayileşmeyi sağlayan tek faktör olarak Protestan ahlakının öne sürülmesi, bu nedenle, tekçi olduğu kadar kuramsal yani gerçeklerle kanıtlanmamış bir iddiadır. Esasen, davranış tarzı haline gelen dinsel duyguların kapitalist yükselişe olumlu veya olumsuz etkileri, gözlemsel olarak araştırılmış da değildir. Nitekim dinsel eğilimler ile rasyonel ekonomik davranış arasında olumlu veya olumsuz içerikte nedensel bağlılık kuran çok fazla araştırma yapılmış olmasına rağmen, tek tek kişilerin dinsel duyguları ile ekonomik faaliyetlerini kıyaslayan ve Weber'in kuramında öngörüldüğü gibi aralarında etkileşimin olduğunu kanıtlayan tek bir saha çalışması dahi yapılmamıştır. Kişilerin iç dünyalarına inilmediği ve dinsel eğilimlerin ne derecede davranışlara yansıdığı hakkında hiçbir inceleme yapılmadığı halde, ayrıntısıyla açıklanan Katolik veya Protestan hatta Yahudi dinsel öğretilerin bütünüyle yaşama aktarıldığı önyargısına kapılmıştır.

Hiç kuşkusuz Katolikliğin Belçika'daki yapılanması ile ekonomik gelişmesi, Belçikalı girişimcilerin, Protestan girişimcinin hissettiği kazanç tutkusundan veya mesleki başarı azminden kendisini yoksun kılmadığını, zengin ya da fakir ayrımı yapmaksızın alacaklıya her ödenen borç fazlası tutarı tefecilik olarak kınayan Katolik dogmadan da pek tesir görmediğini kanıtlar. Ayrıca, Belçika'nın kapitalist yükselişi, tıpkı bir ücretli işçi olarak gördüğü tüccarın kazancını işçinin ücretiyle sınırlayan ve bakiye olarak değil de bir maliyet faktörü olarak gören Katolik dogmanın, adil fiyatta ısrar etmesini ve alış fiyatını yani maliyetini aşan her tutarı hırsızlıkla bir ithamlarının önemsenmediğini de kanıtlar. Katolik dogma kazanca ve zamanın dünyeyi

işlere ayrılmasına karşıdır, ancak Belçikalı Katolikler, Protestan meslek ahlakına uymasalar bile, Katolikliğin dünyadan vazgeçme eğilimini gereksiz bulmuş olabilir. Özellikle de, Puritan mezheplerin İngiltere’de ve Amerika’da ekonomik gelişmeye yaptığı çok önemli katkıya, yani din dünyevileştirme ve dünyayı da rasyonelleştirme eğilimine Katolik ülkelerde kesinlikle rastlanılmamıştır. Katolik ülkelerde, faizi ve hatta köle ticaretini de kapsayan bütün kazançları seçilmişliğin birer kanıtı haline dönüştürerek dinin dünyevileşmesi, aynı anda karşıt bir eğilim olarak da, dogmadan ve geleneklerden bağımsız kılarak devletin hukuk temellerini rasyonelleştirmesi eğilimi gerçekleşmemiştir. Bütün bunlara rağmen, Protestan seçilmişlik güdüsünden yükselen dünyevi asketikizm eğilimiyle açıklanan tek bir faktörün nedensellik etkisinin Weber tarafından öne sürülmüş olması bile, başarıya veya kazanca ulaştıran kişisel özelliklerin (dakiklik, tutumluluk, çalışkanlık, sadelik, dürüstlük vs) belirlemesi, rasyonel ekonomik faaliyetin benimsenmesini ve kurumsallaşmasını engelleyen Ortaçağ zihniyetinin engelleyici tutumlarını (bu dünyayı reddetmesi, ticareti ve dünyevi faaliyeti aşağılaması, ticari kazancı hırsızlık olarak görmesi, kişinin kendisini düşünmesini bile tamahkarlık olarak görerek reddetmesi vs) gözler önüne sermesi nedeniyle, büyük önem taşımaktadır. Diğer taraftan Yahudilik her yerde aynıdır, yani zengin Yahudi de fakir Yahudi de M.S. 300’lü yıllarda son şeklini bulmuş günümüzün aynı Tevrat’ını okumaktadır. Tevrat’ın ve tefsirlerinin bir avuç insanı rasyonel ekonomik faaliyete güdüleyip yüksek düzeyde becerili kılarak ve muazzam miktarlarda servet sahibi yaparken, fakirliğe düşmüş büyük bir çoğunlukta zengin olma hissini uyandırmamış olması, Polonya’da ve Rusya’da yaşayan Yahudilerin tamamına yakınının çok fakir olması, Yahudiliğin davranışlar üzerindeki etkisizliğini göstermektedir. Kaldı ki zenginleşen Yahudilerin Tevrat ile tefsirlerini ne ölçüde bildiği ve ne derecede davranışlarına hakim kıldığı hakkında güdü belirlemesi tahlili yapılmış da değildir. Protestanlık, Katoliklik ve Yahudilik konusundaki ortak yanılı veya müşterek yetersizlik aynıdır; kişilerin hangi içerikte dinlerini yaşadıkları, hangi düzeyde dinsel öğretileri davranışının nedensel güdüsü haline dönüştürdükleri hakkında hiç bir güdü analizi yapılmış değildir.

KAYNAKÇA

- Ashton T. S. (1948), *The Industrial Revolution 1760-1830*, Oxford University Press, London.
- Brodrick J. (1934), *The Economic Morals of The Jesuits: An Answer to Dr. H. M. Robertson*, Oxford University Press, Oxford.

- Clark G. (2009), *A Farewell to Alms : A Brief Economic History of The World*, Princeton University Press, Princeton-New Jersey.
- Cunningham W. (1967), *Christianity and Economic Science*, Longmans-Green, New York.
- Furnham A. (1990), *The Protestant Work Ethic: The Psychology of Work-Related Beliefs and Behaviours*, Routledge, London.
- Jones N. (1989), *God and Moneylender*, B.Blackwell, New York.
- Küçükkalay A. (2014), *Dünya İktisat Tarihi*, Beta, İstanbul.
- Niebuhr R. (1957), *The Social Sources of Denominationalism*, Meridian Books, New York.
- Novak M. (1993), *The Catholic Ethic and The Spirit of Capitalism*, The Free Press, New York.
- O'brien G. (1970), *An Essay on The Economic Effect of The Reformation*, Augustus Kelley Publisher, New York.
- Pirenne H. (2009), *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Roberts, R. (1995), (ed.) *Religion and the Transformations of Capitalism*, Routledge, London.
- Robertson H.M. (1933), *Aspects of the Rise of Economic Individualism: A Criticism of Max Weber and his School*, Cambridge University Press, Cambridge
- Rüstow A. (1945), "Devrimizin Vazife ve İşadammın Mazisi ve İstikbali", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt 5, sayı 1-4.
- Rüstow A. (1942), "İktisat Tarihinde Mezhep Meseleleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt 3, sayı 3-4.
- Samuelson, K. (1961), *Religion and Economic Action*, Scandinavian University Books/William Heinemann, London.
- Sée H. (2004), *Modern Capitalism: Its Origin and Evolution*, Batoche Books, Kitchener.
- Sombart, W. (1916), *The Quintessence of Capitalism*, T. Fisher Unwin, Ltd., London.
- Sombart W. (1951), *The Jews and modern capitalism*, Free Press, Glencoe.
- Tawney R. H. (1998), *Religion and The Rise of Capitalism*, Transaction Publishers, New Jersey.
- Troeltsch E. (1976), *The Social Teaching of The Christian Churches*, The University of Chicago Press, Chicago.
- Volf, M. (1991), *Work in the Spirit: Toward a Theology of Work*, Oxford University Press, Oxford.
- Weber, M. (1921), *The Protestant ethic and the spirit of capitalism*, Routledge, New York.
- Weber M. (1950), *General Economic History*, Illinois.
- Weber M. (1978), *Economy and Society*, University of California Press, Berkeley.
- Wiesner M. (2014), *Erken Modern Dönemde Avrupa*, İş Bankası Yayınları, İstanbul.